

sklady i zprásohú organisace včetně komunikace, děly práce a organisace času". [Wilson, 1975:63], byly přinejmenším opět předčasně: ným přáním. Wilson mohl na počátku sedmdesátých let tušit, že se snad do konce tisíciletí podaří „přečíst“ sekvenční tři miliard písmen lidského genomu – Kirk a Watson publikovali hypotézu „dvojitě spirály“ už v roce 1956 –, podcenili však propast, která leží mezi znalostí posloupnosti písmen a porozuměním textu. Jak přibývá přečtených sekvencí lidské DNA, začíná být zřejmé, že se tím nepřiblížíme k schopnosti číst v genetickém kódu uloženou potenci lidských instincí o nic více, než bychom se přiblížili k porozumění obsahu mnohasvazkové encyklopedie provedením inventury všech tří miliard v ní použitých písmen; je totiž psána v jazyce, který neznáme, a abecedou, které nerozumíme. Není ani na obzoru, že bychom z jejich DNA byli schopni vyčíst i jen modely sociální organisace mravenců.

Čtvrtá kapitola

RODINA JAKO ZÁKLADNÍ STAVEBNÍ KÁMEN NEROVNOSTI

Otázka sociální nerovnosti patří k základním otázkám sociologické teorie. Odpověď na ni nehledají jenom sociologové. Svůj výklad přináší i teorie ekonomické a politologické, a také praktické politické programy (Které vedle vysvětlení předkládají i program změny, nápravy či, nepřijde-li to jinak, revoluce).

Jakýsi pokus o vysvětlení mechanismů sociální nerovnosti obsahují i teorie zítého světa. Každý laik, třeba i vzdělání sotva základního, má své vysvětlení, proč se nachází na té přičce sociálního žebříku, kde se nachází: jaké mechanismy ho tam přivedly a jak ho tam drží. Základní součástí teorie zítého světa je vědomí, kde je ve společnosti „nahore“ a kde „dole“, a zejména – podle čeho se pozná v každodenních sociálních výměnách a setkáních, zda je ten druhý společensky vyšší anebo nižší. To musí ovládat i školák. Ztratil v této věci orientaci je pro člověka stejně fatální, jako je pro potápěče ztráta orientace vzhledem k hladině. Pro úspěšnou životní dráhu je třeba mít také svou teorii sociální mobility, tedy vědět, kde najít výtah. Je to vzdělání? Anebo konexe? Či jsou nějaké zvláštní praktiky, jež vedou k úspěchu? Jak už dávno poznal Adomo, masmédiím se podařilo přesvědčit všechny, že to nejlepší, co lze od života očekávat, je úspěch – a základním projevem úspěchu je postup po stupních sociální stratifikace.

Každá společnost vytváří také sociální poprávku po systematické informaci, jaký je současný stav nerovnosti a jak se vnitřní struktura její vnitřní vertikální diferenciace vyvíjí. Sociologie se snaží vyhovět – a jak to odpovídá poprávce, pozadím sociologické reflexe je často i jakýsi předpoklad funkčnosti jistého stavu a někdy i anticipace dalšího vývoje. Příkladem dvou takových teorií je Marxova teorie tříd s perspektivou vývoje průmyslových společností k maximální rovnosti a opačně orientovaná Parsonsova teorie stratifikace, jež zdůvodňuje funkčnost a fatální nerovnosti.

Dříve, než může sociologie na tuto sociální objednávku začít odpovídat, musí si sama nejprve zodpovědět dvě otázky: Co je mírou nerovnosti? A co je jednotkou nerovnosti?

V sociologii, stejně jako ve společnosti, panuje poměrně široká shoda o tom, že sociální nerovnost je opřena o nerovnou alokaci zdrojů a projevuje se zejména jako ekonomická moc. Reference k ekonomické moci však neznamená přímou referenci k vlastnictví či příjmu, nýbrž referenci zprostředkovanou skrze třídu či stratifikační výkladové schéma: v třídním výkladu primárně skrze vztah k výrobním prostředkům, v stratifikačním k legitimnímu vydělečnému zaměstnání.

Weberovskou tradici, která tato dvě krajní výkladová schémata komplikovala obtížně evidovatelnými prvky, jako je stavovská prestiž, posílily v poslední době koncepty sociálních, symbolických a kulturních kapitálů, jež byly uvedeny zejména do evropské sociologie Pierrem Bourdieu v sedmdesátých letech. V devadesátých letech se pak začaly ozývat hlasy, že mluvit o vertikální stratifikaci či třídních rozdílech ztrácí pomalu smysl: všeobecně dostupný konsum a všudypřítomná média unifikují životní styl a životní šance se individualisují (srv. např. [Beck 1987] aj.).

Zpochybnění jedné z posledních srozumitelných a zřejmých sociálních dimenzí je pro sociologii obtížně přijatelné, ale opírá se o těžko popíratelnou skutečnost, že za příslušnými střední třídy se dnes považují (či aspoň prohlašují) téměř všichni, od ministerského předsedy po pomocného dělníka, a nelze vyložit, že večer po těžkém pracovním dni se sejdou oba u téhož televizního seriálu. Na druhé straně se už ale ozývají hlasy, že široce diskutovaná individualisace životních šancí [Beck 1987, 1992] a vznik nerovnosti bez stratifikace [Wright 1976] jsou sociologické konstrukty, ztrácející kontakt s realitou. Norman Stockman s odkazem na reprezentativní výzkumná zjištění poznamenává, že *na příbuzenskou kontinuitu klade populace moderních společností větší důraz, než sociologové obvykle připouštějí* [Stockman, 1991:372].

Sociologie rodiny se ovšem podobnými teoretickými spory zatím příliš nezatežuje: ve své empirické části přebírá jako indikátor statusu standardisované stupnice třídního anebo stratifikačního zařazení, jak je používají sociální statistiky. Teoreticky reflektovanější sociologie rodiny (jejíž produkce je nesrovnatelně skromnější) je orientována obecně a specifikace podle třídního či stratifikačního modelu vesměs nerozlišuje.

Měři se tedy v sociologii rodiny zejména vliv nerovného přístupu k ekonomickým zdrojům, indikovaný často jen skrze příjem. Vzdělání a prestiž povolání doplňují konstrukci souhrnných ukazatelů, ozna-

čovaných jako **SES** (*socioekonomický status*) či **SEI** (*socioekonomický index*), diferencujících snadno celou populaci v jedné proměně s jednoduchou variabilitou (od dvou do devíti tříd, nejčastěji však do pěti).

Ovšem: i když víme, co a jak měřit, musíme si ještě odpovědět otázku o přiměřené analytické jednotce. Je to rodina, anebo jednotlivec? Odpověď není ani zdaleka tak prostá jako otázka a zavede nás na okamžik ještě do problémů stratifikační teorie.

4.1. Sociální stratifikace, manželství a rodina

Parsonsova koncepce rodiny, jež jen zjemnila a formalisovala konservativní představu přirozené dělby rolí mezi mužem a ženou, chápe jako podstatný atribut mužské role schopnost muže integrovat rodinu do širší společnosti na co nejvyšší příčce stratifikační stupnice. Podmínkou pro to, aby měl muž šanci uspět, je omezení počtu rolí určujících rodinný status na jednu v rodině, což zároveň funkcionálně racionalisuje konservativní uspořádání uvnitř rodiny: odstraňuje to součinnost v páru a zvyšuje rodinnou solidaritu. Při měření sociální stratifikace to současně odpovídá otázku po přiměřené analytické jednotce: status muže a status rodiny jsou totožné, stačí stratifikačně zařadit muže a je zařazena i celá (nukleární) rodina. První český reprezentativní výzkum sociální stratifikace [Machonin a kol. 1969] úspěšně vyšel z tohoto předpokladu.

Prudký nástup žen do vydělečných zaměstnání, vzestup počtu rozvodů a zvyšující se podíl rodin se ženou na místě „přednosti domácnosti“ i vzestup ženského sebevědomí však učinili identifikaci statusu muže se statem rodiny neudržitelnou. Od počátku sedmdesátých let bylo zjevné, že je třeba vážně uvažovat, jak překročit tuto stále nepřiměřenější simplifikaci.

Český čtenář má k dispozici instruktivní přehledovou stat' **Normana Stockmana [1991]**, která podává přehled o diskusí, hledající cestu k jejímu překonání, jak proběhla mezi sociology píšícími anglicky v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let.

Na sociologický reprezentativním fóru otevřela problém **J. Ackero-va v *AJS* stat' *Ženy a sociální stratifikace: případ intelektuálního sexismu [1973]***. Základní odpověď, hájící konservativní postoi, představuje stat' *Ženy a třídni analýza: obrana konvenčního pojetí*, kterou

uvěřenili **John H. Goldthorpe** v *Sociology* [1983]. Podle toho, jak jednotliví účastníci diskuse odpovídali na otázku, zda mohou manželé náležet k různým společenským třídám, identifikoval Stockman šest možných pohledů na situaci, z nichž dva předpokládají kladnou a čtyři zápornou odpověď:

1. Goldthorpe [1983 a 1984]: Nemožnou. Jednotkou třídní analýzy je nutně rodina. Cílem stratifikace je přece pochopit strukturu životních šancí a vysvětlit diferenciaci v jedání, postojích a světových názorech. To vše je opřeno o rodinu, která zaručuje i sociální stabilitu v čase tím, že skrze socialisaci dětí stabilizuje kontinuitu třídního uspořádání. (Významně přispívá k ožejnění mechanismů tohoto působení ve svém okruhu velmi vlivná práce **Pierra Bourdieu**a *La Distinction* [1979], kterou tato anglosaská diskuse ignoruje. Ve francouzském kontextu se naopak zdá skutečnost, že do tříd jsou rozděleny rodiny a ne jednotlivci, mimo diskusi.) Nejspolehlivějším indikátorem posavení rodiny je pak přirozeně postavení muže: ženin příjmen má jen doplňkovou povahu, a i když je její zaměstnání pro rodinu významným ekonomickým přínosem, už vzhledem k existující sexuální segregaci povolání má jen velmi omezený vliv na třídní zařazení rodiny.

O konvenční pojetí se opírají i intuitivní stratifikační teorie zítého světa. Kádrováci nepotřebovali nic než zdravý rozum, když třídili objevy své bdělosti podle třídního původu, identifikovaného skrze taňkovou třídní příslušnost: z Marxe to mni nemohli, ten o kádrování nepojednal. Někteří současná pozorování vnořující se třídní struktury v naši společnost, kde byla reálná stratifikace po půl století delegitimizována, jim ovšem dává v tom základním za pravdu. Přes velkou sociální mobilitu, často i násilím vnuccovanou, a navzdory destruktivnímu vlivu třídní vnořující se třídní postavení dědů jako silný prediktor nového zařazení vnuků a šanci pravnuků. Rodiny si namoze udržely třídní identitu.⁷

2. Manželé nejenže mohou, ale prakticky velmi často svým povoláním k různým třídám či stratifikačním vrstvám i náležejí. Jednotkou analýzy nemůže být rodina už jen proto, že všeobecná zaměstnanost

⁷ Pomáhá to vysvětlit i jevy zdanlivě tak odlišné, jako jsou mimoekonomické kořeny zachování plně zaměstnanosti při transformaci české společnosti [Možný 1994] a divergenční vývoji slovenské a české společnosti po uvolnění v roce 1989 [Szomolányi 1995].

žen vnaší do rodiny dvoji odkaz k ekonomické makrostrukturaci společnosti. Jsou to individua a nikoli domácnosti a rodiny, kdo přímo ob-
sazují konkrétní pozice v profesní struktuře, kdo prodávají svoji pracovní sílu na trhu práce či tam naopak pracovní sílu nakupují. Jednotkou analýzy je jedinec, zařazující se podle toho, jakou zaujímá pozici v rámci formální ekonomiky.

3. Bez ohledu na to, zda mají manželé povolání různé umístěná v třídní struktuře, jednotkou stratifikace zůstává rodina. Zařazuje se podle kombinace jejich zaměstnání (včetně kombinace se ženou v domácnosti). Logickým důsledkem tohoto pojetí je, že vertikální kontinuum stratifikace se rozpadá do modelu diskretních prvků [Britten a Health 1983]. Smlíšené rodiny jsou jiné než rodiny stratifikačně homogenní, šance, které různé rodiny svým členům připravují, jsou různé povahy a nedají se lineárně seřadit.

Proti tomuto pojetí se ozval námitkou Goldthorpe [1984]: A co když žena ztratí zaměstnání? A po čase si ho opět najde? Pokud to budeme brát v úvahu, vznikne nám naprosto falešná představa o sociální mobilitě, pokud ale její výpadek nebudeme brát v úvahu, zařazujeme rodinu (převážně) podle postavení muže – a jsme opět u modelu ad 1.

4. Východiskem čtvrtého modelu je požadavek, aby se při stratifikačním uspořádávání profesních seznamů přestalo abstrahovat od po-
hlaví. Je nutno vytvořit segregované žebříčky statů povolání. Pro zařazení jednotlivých povolání je třeba vycházet z toho, že na sňatkovém trhu se vybírají páry se zhruba rovnocennými zdroji a stejného životního stylu. Vyskytuje-li se tedy častěji určitá profesní kombinace mezi povoláním muže a povoláním ženy, přináší to informaci, že tato dvě povolání zaujmají v segregovaných statusových žebříčcích zhruba stejnou úroveň, i když na žebříčku universálním anebo na žebříčku opáčného po-
hlaví mají výrazně vyšší anebo nižší zařazení. Jak shrnuje Stockman: „Běžné jsou si manželé rovni a manželstvím svou sociální rovnost demons-
trují. Profese je však jen jednou, i když významnou charakteristikou, která se při určování této rovnosti bere v úvahu. Dochází-li běžně k manželství mezi příslušníky určitých profesních skupin, je to jasný důkaz, že jsou tyto profesní skupiny považovány za sociálně rovnocenné.“

České výzkumy po dlouhá léta, kdy vzdělání bylo nejspolehlivějším (a prakticky jediným) indikátorem sociálního statů, ukazovaly, že ma-
turita u ženy a vyučení u muže zakládají zhruba stejný status, ač od-
hlédnuto od pohlaví jde o profesně heterogenní pár. Nic nenasvědčo-
valo tomu, že muži by takový sňatek považovali za sociálně vzeslupný

a ženy za sestupný: vyučený elektříkář si bral úřednici – maturantku v statusové homogenním sňatku. Vysvětluje to také, proč například povolání zdravotní sestry má vyšší sociální status než povolání ošetrovatele se stejnou kvalifikací: je daleko méně pravděpodobné, že sanitář se ožení s lékařkou, než že se zdravotní sestra provdá za lékaře.

5. Feministická kritika otevřela na počátku sedmdesátých let diskusi nároky, aby dále nebyla ignorována vzrůstající zaměstnanost žen: profesní status vdaných žen je nutno integrovat do teorie tříd. V druhé polovině osmdesátých let postoupila feministická kritika dál, až k požadavku opustit radikálnější zakovení sociální struktury v placených povoláních, protože to vylučuje z hodnocení ženskou práci v domácnosti a marginalisuje ženy, které se mu cele věnují. Ženy se v určitém období svého života velmi často dostávají do postavení manželky, jež je postavením třídním. Na základě výrobních vztahů, přičemž roli vykořisťovatelské třídy hrají manželé: zejména pokud pracují jen ve své domácnosti, jsou manželky svými muži vykořisťovány. Další rozvinutí tohoto pohledu poukazuje na to, že rodinu nelze považovat za analytickou jednotku tříd či vrstev také proto, že je nejen sférou nerovnosti, ale i mechanismem přenosu nerovnosti mužů a žen při rodinném předávání ekonomického i kulturního kapitálu. Jak ekonomický, tak kulturní kapitál je v rodině z hlediska pohlaví distribuován a – což je zvláště důležité – při mezigeneračním transferu redistribuován asymetricky.

Tyto radikální feministické postoje pomáhají vysvětlit, proč v sedmdesátých a osmdesátých letech podněty ze Západu právě v této sféře nenacházely u nás odezvy a proč je české feministické hnutí dosud relativně slabé. Jak poznamenala **Alena Wagnerová [1995]**, čeští muži, zbavení režimem ekonomické moci, nepředstavovali hrozbu a výzvu; bylo proto i obtížnější chápat je jako (třídní) nepřátele. Nový ekonomický a politický režim ovšem zakládá od počátku devadesátých let nové poměry, které čekají na teoretickou reflexi a politický výraz.

6. Do poslední skupiny postojů zařazuje Stockman ty postoje, které právě s odkazem na obříž odpověděi uspokojivě na otázky kolem přiměřenosti rodiny či jednotlivce jako analytické jednotky sociální stratifikace poukazují na nutnost radikálně nového promyšlení stratifikačních teorií. Patří sem autoři, kteří zastávají názor, že vidění společnosti skrze ortodoxní koncepci třídní struktury či stratifikačních systémů ztrácí smysl. Stockman ovšem sám poukazuje na to, že výzkumy veřejného

mínění dokládají setrvalou percepci společnosti prismatem třídních rozdílů a považuje debatu za neuzavřenou.⁸ Velké téma individualizace, jež se otevřelo v devadesátých letech (viz kap. 9), jenom otevřenost a neúplnost našeho poznání společenské vertikály podtrhlo a ozřejmilo.

4.2. Třídně zakotvené rozdíly v rodinném chování

Nejsolidnější sociologickou evidenci o třídně zakotvených rozdílech v rodinném chování shromáždila britská sociologie. Je to dáno jednak tím, že na rozdíl od sociologií kontinentální Evropy (nemluvě o zemích, jako je naše) akumuluje se tu vědění bez přerážek, převratů a přerušení v akademické i politické kontinuitě od počátku století. Vlastní základ leží ale ve zvláštní britské citlivosti k třídním rozdílům. Na rozdíl od USA, kde jednoznačně převládlo stratifikační výkladové schéma, britské vidění spočívá zcela přirozeně na třídním výkladu. Ten také implikuje chápání rodiny jako základní analytické jednotky při konstrukci sociálních tříd.

Mnohé britské výzkumy a analýzy se opírají o už dlouho zavedenou *General Register's standard classification of occupations*. Vyznačují se proto vysokou komparabilitou výsledků simultánně i longitudinálně. Tento registr dělí všechna povolání do pěti tříd takto:

- I *Professional*
- II *Intermediate*
- III *Skilled non-manual*
- III *Skilled manual*
- IV *Partly skilled*
- V *Unskilled*

Příklad názvů pěti společenských tříd v anglické společnosti do češtiny naráží na skutečnost, že jakékoli české výrazy budou vztahovány k české realitě, ač mají v české společnosti odlišnou denotaci i konotaci. Pro naše účely postačí ale intuitivní porozumění povahy popisované sociální vertikály. Popis české společnosti, která je i z tohoto hlediska žalostně neprůhledná, se bude muset opřít o vlastní registr, jehož se snad jednou také od české statistiky dočkáme.

⁸ Zájemce o podrobnější vidění problematiky najde v jeho stati i zveřejněnější odkazy na literaturu [Stockman 1991].

4.2.1. Třídní rozdíly v reprodukčním chování a životním cyklu

Nejednodušší je zjištění rozdílů v reprodukčním chování a časové struktuře životního cyklu. V podstatně své části je to úkol pro sociální demografii. Jakmile je jednou zaveden do demografických evidenci standardisovaný třídní registr, jsou analýzy těchto variabilních rutinních záležitostí jejich počítačového zpracování; všechny vyspělé země je mají a pravdělně publikují. Doplňují je pak jen speciální šetření, dobře opřená o znalost základních faktů.

V přehledu, jenž by mohl být inspirativní i pro zjištění našich třídně podmíněných rozdílů v rodinném chování, uvádí **J. E. Goldthorpe [1987]** tato zjištění:

Nejvyšší *homogamii* vykazují nejvyšší a nejnižší sociální třída. V Anglii a Walesu byli ve třídě I. snoubenci ze stejné třídy pětkrát a ve třídě V. 6,3krát častěji, než činil průměr homogamie počítaný pro celou populaci.

Velké rozdíly jsou zjišťovány ve *sňatkovém věku*: ženichům z třídy I. bylo při prvním sňatku 25,8 a nevěstám 26 let (nevěstám ženichů z třídy I. však bylo v průměru 23,9 let), kdežto z třídy IV. to bylo 23,2 pro muže a 20,4 pro ženy. V V. třídě se věk sňatku opět lehce zvyšoval.

Otěhotnění před dvacátým rokem věku bylo u žen z tříd III. až V. více než dvakrát pravděpodobnější než u těch, jejichž manžel pocházel z třídy I. anebo II. Souvisí to se zjištěnými rozdíly v třídní podmíněnosti užívání antikoncepce. Ženy z nejnižší sociální třídy také nejčastěji označovaly své těhotenství za nechtěné.

Třídně podmíněná je i preference *kojení* před umělou výživou: 32 % matek provdaných za muže z třídy I. kojilo v prvních pěti měsících mateřství, z ostatních nemanuálních tříd to bylo 16 % a u manuálních jen 8 %.

Počet dětí v rodině také silně závisí na příslušnosti k sociální třídě. Tato závislost je ale historicky podmíněná. Nejříve počaly omezovat počet dětí vyšší třídy. Až do poloviny 19. století měly děti více než chudé rodiny (srv. **Stone 1977**; **Flandrin 1976**; **Mitenaer a Seider 1977**; **Shorter 1975**). V těch ale díky lepšímu zdravotnímu a sociálnímu poměru v druhé polovině 19. století dětí rychle přibývalo, střední třídy začaly počet dětí omezovat a na počátku tohoto století to byli chudáci, kterým se rodilo dětí nejvíce. Po první světové válce se uvědoměle užívání antikoncepce nejdříve rozšířilo do třídy III.N., tedy nižší střední nemanuální, a v procesu dalšího všeobecného poklesu po-

rodnosti začalo ubývat dětí i v dělnických rodinách a nakonec i na vesnicích. Více dětí v rodině dnes najdeme nejčastěji u marginalisovaných sociálních skupin – a na horním konci stratifikačního žebříčku. V první vládě České republiky pětina ministrů měla tři a více dětí, a velkou rodinu jako hodnotu si dopřávají i mediální celebrity. Liz Taylor udělala hvězdnou kariéru v tvrdém konkurenčním prostředí Hollywoodu a je zároveň matkou čtyř dětí. I Meryl Streep má čtyři děti, Diana Rossi pět, a to nemluvíme o Mě Farrow, která ke čtyřem vlastním adoptovala devět opuštěných. (Nikde se nám nepodařilo zjistit stratifikační rozložení umělých přerušení těhotenství, ač ostatní ukazatele by tu dovolily formulovat silnou hypotézu.)

Na sociální třídě závisí i *přítomnost manželů v porodu*: britská šetření zjišťují pravdělný sestup od 54 % ve třídě I. po 16 % ve třídě V. Moderní demografie už dávno ví, že ani před tvářmi smrti si nejsme rovni. Kojenecká úmrtnost, kolísající mezi 15 až 40 % v tradičních evropských společnostech (přehled srv. **Možný [1990]**), závisela také na společenské vertikále. V minulých stoletích byla ale její vazba na tu či onu společenskou třídu nestálá (srv. **Flandrin [1976]**). To, že se kojeneckou úmrtnost v současných vyspělých společnostech podarilo snížit hluboko pod 1 %, neznamená podle britských statistik, že by se sociálně stromala: v sociální třídě V. je stále dvojnásobně vyšší než ve třídě I., což je způsobeno zejména velkou variací úmrtnosti kojenecké, nikoli novorozenecké (tedy úmrtnosti mezi druhým a dvanáctým měsícem života dítěte). Jak dítě roste, rozdíl v šanci na přežití s ním jde dál, i když se zmenšuje – ale jen u dívek. Chlapci ze sociální třídy V. mají ve věku 1 až 15 let dále dvojnásobnou úmrtnost a zejména násilné smrti (asi 30 % všech úmrtí v této věkové skupině) mají silný třídní index: je desetkrát pravděpodobnější, že zemrou při požáru, pádem anebo utopením chlapci z třídy V. než ze třídy I.

I *úmrtnost ve středním a vyšším věku* je podstatně vyšší v dělnické třídě než u bílých límců. Protože je tu také vyšší nadúmrtnost mužů, dá se to částečně vysvětlit pracovními úrazy a zdravotními riziky dělnických povolání. Že je to ovšem značně neúplně vysvětleno, dokázali Tapanen ve Finsku a Carlson a Madarsku (a tedy s platností i pro země reálného socialismu, alespoň ve střední Evropě) v osmdesátých letech. Největší rozdíly byly podle příčin úmrtí v onemocněních jater, plíc a kardiovaskulárního systému, což ukazuje na abusivní užívání tabáku a celkový životní styl, spíše než na ohrožení nemocemi z povolání, pokud pití a kouření nepovažujeme u nádeníků za nemoc z po-

volání. Vysvětlení třídním zatazením je přesvědčivě podpořeno zjištěním, že diferenciace úmrtnosti žen těsněji asociuje se socioprofesionním zatazením jejich manžela než s jejich vlastním povoláním. Párme-li se po nějakém empirickém důkazu pro to, že rodina se svým životním stylem je základní jednotkou sociální stratifikace, nikoli jedinec skrze své povolání, tu ho máme.

4.2.2. Třídní rozdíly v péči o děti

Pro poznání třídních rozdílů ve stylu péče o dítě jsou stále validní závěry klasického longitudinálního výzkumu **Johna a Elizabeth Newsonových [1963, 1968 a 1976 a reedice]**. V třídění podle klasifikace *Generálního registru*, který někde lehce modifikovali, uvádějí, že matky z dělnických tříd (třídy III, IV a V) častěji na dítě křičí a častěji ho plácnou, častěji mu hrozí nějakou autoritativní postavou či tím, že ho dají z domu anebo opustí. Uzkostněji kontrolojí, aby si dítě nehrálo s přírozením. Častěji také považují tatínka za přísnějšího, než jsou samy. V dělnických rodinách se ovšem také méně hrozeb usku- teční.

Nejnižší podíl otce na péči o dítě byl zjištěn ve třídě V., nejvyšší ve třídě III: autoři to komentují tak, že nižší úředníci, kteří patří do této třídy, si ani nenesí na večer práci domů jako mladí manažeři a profes- ní třída, ani se nemohou vymlouvat na fyzickou únavu jako dělníci.

Ve středostavovských rodinách chodí děti večer dříve do postýlky a otec se častěji podílí na jejich ukládání, čtení a modlení před spaním. Při sledování dalšího vývoje dítěte autoři zjistili, že v sedmi letech středostavovské děti zvou častěji své kamarádky a kamarádky na ná- vštěvu anebo si chodí hrát k nim domů, častěji si doma kreslí, čtou či prohlížejí knížky a (zejména chlapci) zakládají sbírky.

V dělnických rodinách jsou chlapci přísněji trestáni než děvčata a byl zjištěn i větší rozdíl mezi jejich agresivitou a agresivitou děvčá- tek. Chlapci se ovšem častěji perou bez ohledu na třídní příslušnost. Rozdílů je však postoj matek k dětským rozmiškám: zájmeno dělnic- ké matky častěji považují za svou povinnost zasáhnout, středostavov- ské matky nechávají své děti, ať si to vyřídí samy. Nepovažují také sdílení hraček za výchovný imperativ.

4.2.3. Třídní rozdíly ve vzdělanostních šancích

Studie variabilitivity úmrtnosti, porodnosti, sňatečnosti a dalších demo- grafických údajů v závislosti na sociálním postavení zjišťují, nakolik příslušnost k určité společenské třídě ovlivňuje rodinné chování. Při- nejmenším stejně významná je však otázka, nakolik rodinné chování samo je stavebním kamenem třídního systému, vytváří ho a pomáhá ho udržovat. Sociologa zajímá především to, zda a jak skutečnost, že se člověk narodil v určité rodině, ovlivňuje jeho budoucí celoživotní zatázení do určité sociální třídy, určuje či omezuje jeho životní šan- ce – a tím číni sociální systém stabilní, pevný a neměnný.

Je nesporné, že rodina v šancích individua hraje podstatnou roli. Ovlivňuje jeho životní šance skrze

– podmínky, jež spoluvytvářejí jeho výkon ve škole, rozhodují o je- ho úspěchu při zkouškách, a tím mu otvírají anebo zavírají bránu k vyššímu vzdělání a skrze ně k určitým povoláním a společenským postavením. Tyto podmínky jsou uloženy v *kulturním kapitálu* rodiny – ve vzdělání a kultivovanosti rodičů, kteří předávají skrze svou schopnost stimulovat a podporovat své dítě při vzdělávání a v rozvoji duševních schopností i kulturních dovedností. Jsou ale samozřejmě uloženy už v samotném

– *ekonomickém kapitálu*, tedy prostě v tom, že bohatá rodina koupí dítěti stimulační hračky, dopřeje mu zajímavé a obzor rozšiřující prázdniny (spojené s cestováním a kulturními i vzdělávacími aktivity- mi), poskytne mu kvalitnější stravu a dá mu lepší stravovací návyky (a tím i základ pro lepší zdraví), naučí ho rozmanité sporty ap. Roz- hodující roli však hraje rozdíl v bydlení, jaké si může rodina dovořit. Ve vyspělých a stabilizovaných společnostech znamená tento rozdíl nejenom to, že bohatší rodina může dopřát svému dítěti jeho vlastní dětský pokoj, pracovní stůl a křid k nerušené školní přípravě a k roz- víjení intelektuálních zájmů. Znamená i „lepší sousedství“ – a tedy ví- ce kamarádů podobně stimulovaných a zvýhodněných, lepší celkovou úroveň lokální školy a třídy, do které dítě už od malicka bude chodit... Začíná tu také působit mechanismus, kterým se dědí

– *sociální kapitál* rodiny, tedy zdroje, které má rodina uloženy ve svých konexích a stycích, ve výhodných známostech a přátelích. Spo- lužáci z lepších rodin drží spolu už od obecné a na univerzitě pak roz- šířují kruhy svých známých dál, aby vytvářeli síť vzájemné podpory celoživotní hodnoty. Zvyšuje to velice přírozeným způsobem šanci na

výběr vlastního manželského partnera z kruhů rodin třídně si blízkých... Spojené státy americké jsou velmi demokratická a „otevřená“ společnost, ale etablované elity tam stále mají na paměti větu, že špatně zvolená příprava pro dceru může znamenat chybu, jež se bude v rodině napravit po tři generace.

Platí něco z toho i u nás? Rozbory rozdílů příjmové diferenciace ukazovaly až do konce osmdesátých let, že jsme společnost malých sociálních rozdílů: rozdílů v příjmech byly, s možnou výjimkou Albánie, nejnižší ze všech zemí komunistického bloku [Večerník 1986], což ukazuje na to, že se tu podařilo vytvořit jednu z nejméně diferencovaných společností, které kdy kdekoli na světě pro tak velkou populaci existovaly, pomineme-li homogenitu bídy předhistorických společností. Majetky, pokud co z nich která rodina dokázala uchránit před vyvlastněním, neměly povahu kapitálu – neplynul z nich zisk a nebyly zdrojem moci. „Ekonomika nedostatku“ (Kornai) nivelisovala okolo nejnižšího společného jmenovatele i životní styl. Je velkým poučením pro sociologii, jakou resistenci projevili kulturní a v jisté míře i sociální kapitál. Ač se příjmová diferenciace rozevírá v nově uvolněném prostoru přirozeně pomalu (pro vkus těch, kteří zůstávají dole, ovšem až příliš rychle), právě v opoře o kulturní kapitál jsou kontury třídní struktury už zřetelně vidět. Výzkum vlivu třídního původu na šance dětí a mechanismy vlivu rodiny na školní úspěch dětí patří dnes k nejvyšším prioritám české sociologie. Razantně vykročil tímto směrem už před rozpadem starého režimu Petr Matějů. Výsledky jeho výzkumu, publikované v sérii článků (Matějů 1990, 1991, 1992), Matějů & Peschar [1990], Matějů a kol. [1991]) však nenašly pokračování.

Vyplyvá totiž ze samé povahy věci, že první výsledky nepřijdou dříve než tak za deset let po zahájení práce. J. W. B. Douglas položil základ podobným výzkumům v klasické práci *Domov a škola* (The Home and the School [1964]). Vzal všechny děti, narozené v Británii první březnový týden roku 1946, a sledoval jejich vývoj. Původně to byl medicínský výzkum, postupně se ale pozornost přenesla na sociální aspekty. Výzkum sledoval děti od okamžiku narození do třinácti let a shtromáždil ohromné množství dat o nich a o rodině jejich původu. Mimo jiné byly děti opakovaně testovány nonverbálními testy i testy četní, slovní zásoby a schopnosti úsudku. Výsledky v 8 letech a výsledky v 11 letech pak byly srovnávány s výsledky zkoušky „1+“, jež v té době rozdělovala v Británii dětskou kohortu na ty, kteří se hodí

pro „praktická povolání“, později se vyučí a budou v životě nosit modré límce, a na ty, kteří budou později nosit límce bílé. (Podobně u nás působily přijímací zkoušky na střední školu po osmi či devítiletce, tedy o tři-čtyři roky později. Přijímací zkoušky na osmiletá gymnázia dnes vybírají děti „s předpoklady pro budoucí vysokoškolské studium“ také zhruba ve dvanácti letech.)

Při třídním zařazení dětí se Douglas opřel o *Generální registr povolání* rodičů, použil však i údaje o jejich vzdělání a původu. Jeho metoda měla nejbliže k postupu popsaneému v Stockmanově třídění ad 3, tedy zařazení rodiny podle kombinace zařazení otce a matky. Předběžné analýzy mu totiž ukázaly, že vzdělání matky má na životní šance dítěte nejméně stejný vliv jako vzdělání otce; zjistil ale také, že je rozumné vzít u malých dětí v úvahu nejenom samo zařazení rodičů, ale i jejich původ, tedy status prarodičů.

Výslednou čtyřstupňovou škálu vytvořil tak, že nejprve sloučil všechny nemamutní třídy a nazval je „středostavovské“. Ty pak rozdělil na dvě třídy – vyšší, kde oba rodiče byli středostavovští (oba měli aspoň maturitu a oba pocházeli ze středostavovské rodiny), a nižší, kde jednomu z rodičů k dvougeneračnímu středostavovskému zařazení něco chybělo. Stejně sloučil dělnická povolání a rodiny rozdělil obdobně na *dělnické vyšší*, kde převážovaly dělnické charakteristiky, ale jeden z rodičů pocházel ze středostavovské rodiny (anebo dosáhl maturity), a *dělnické nižší*, kde oba rodiče patřili dvougeneračně do nižší třídy.

Tato škála byla postavena empiricky – Douglasovi se totiž ukázalo, že středostavovské děti nediferencuje, je-li jejich tatínek úředník, drobný podnikatel, anebo vykonává akademické povolání, ale diferencuje je, pochází-li jejich matka ze středostavovské anebo z dělnické rodiny; stejně tak v dělnických rodinách vykazovaly odlišné charakteristiky dětí, jejichž matka pocházela ze střední třídy; podlécovala je totiž silně, aby dosáhly vyššího vzdělání a zase se do střední třídy vrátily.

Srovnání dětí prokázalo jasnou závislost školního výkonu dětí a jejich schopností projevených v testech na třídním původu dítěte. Co však je ještě významnější, třídní rozdílly ve výkonu dětí se mezi osmým a jedenáctým rokem zvětšily – vliv rodiny byl tedy silnější než vliv školy, respektive efekt působení školy byl vázan na třídní původ dítěte.

Obdobná variabilita byla zjištěna i ve všech měřených prvcích rodního pozadí dítěte: od kojenecké péče přes batolecí věk a další

zdravotní péči přes zájem o školní výsledky dítěte a navštěvu rodičovských schůzek. Zájem o to, jak si dítě vede ve škole, a jeho podpora ve školním věku byly těsně zkorelovány s péčí o dítě už v kojeneckém věku. Ukázalo se, že aspirace matky a její investice do vzdělání dítěte mají větší vliv než podpora otce, že korelace mezi zájmem rodičů a výsledky dítěte je těsnější v dělnických rodinách a že nese lepší plody u děvčátek než u chlapců.

U kritické zkoušky „1+“ však, jak také zjistil Douglas, měly středostavovské děti výhodu i tam, kde dělnické děti dosáhly stejné vzdělanosti úrovně: z těch, které podle jeho testů projevovaly schopnosti okolo průměru, bylo na střední školy přijato z rodin vyšší středostavovské třídy každé druhé dítě, z nižších středostavovských rodin postoupilo jedno ze tří a z dělnických rodin bylo přijato už jen každé čtvrté. Rozdílly zmizely až u těch nejnadanějších dětí.

Douglasovy výsledky jsou ovšem staré už více než čtyřicet let. Svět se od té doby k nepoznání změnil, životní šance, které nabízí i těm chudším, se rozšířily a konsurní možnosti znásobily. Dělnická třída už není, co bývala, ba i životní styl elity doznal jistých proměn. Změnila se i škola – i Douglasova zjištění na tom mají zásluhu. Jeho výzkum byl pak mnohokrát replikován – s výsledkem v tom podstatněm nezměněným. Základní poselství této klasické práce se stále opakuje: *rodina nepřestává být nejvýznamnějším ze všech faktorů, vzdorujících egalitářním tendencím, v budovaným do moderních vzdělávacích systémů.* Kdo má zájem o jemně diferencované a aktuální poznání toho, jak se reprodukuje třídní nerovnost v moderní společnosti, nechť si přečte na úplně jiné metodologii založenou a o pozorování jiné společnosti se opírající práci Pierre Bourdieua, zejména jeho *La Reproduction* (spolu s Jean-Claude Passeronom [1964], anglicky [1977, 1990]).

4.3. Mimoekonomická stratifikace: kognitivní třídy

Významný nový pohled na vertikální stratifikaci přinesla kontrolní kniha **Richarda J. Herrensteina** a **Charlese Murraye** *Zvonová křivka: Intelligence a třídní struktura v životě Američanů* (The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life [1994]). Oponují tradici opření třídní struktury o ekonomické zdroje a ukazují je na význam a diferencující vliv jiného vzácného zdroje, totiž lidské intelligence.

92

Kniha vzbudila rozhořčenou reakci ze tří důvodů: Především si dovolila konstatovat, že distribuce intelligence není nezávislá na rase. Napsat, že nejvyšší průměrnou inteligenci (pokud nepočítáme takové malé skupiny, jako jsou Aškenazy-Židé) má v americké populaci subpopulace občanů původem z Asie a Oceánie (žlutá rasa), za ní následuje subpopulace bělochů a na třetím místě jsou Afroameričané, tedy černosi, to v USA přinejmenším neodpovídá normě politické správnosti. Druhé liberální tabu, proti němuž si autoři dovolili dost, je sám ideál „otevřené společnosti“. Jestliže uznáme velký vliv intelligence na stratifikaci zařazení, zpochybňujeme přímo základ „amerického snu“, totiž víru, že zbohatnout může každý. Pravda, milionový majetek lze na konec získat i ze dne na den v loterii, ale to, o čem píší autoři, právě v loterii nekoupíš. Třetí tabu, které kniha porušila, bylo akademické: dovolili si mít nejen myšlenku povážlivě novou, ale bez nejmenšího taktu ji rovnou prezentovali tak, aby byla pochopitelná i mimo akademické kruhy. Text knihy je organizován do tří rovin: Základní myšlenky a zjištění každé kapitoly jsou nejprve srozumitelně vloženy v jedno až dvoustránkové shrnutí, graficky jasně odlišeném. Pak následuje vlastní text kapitoly, psaný na úrovni univerzitní přednášky, pohybující se už nekompromisně v odborném diskursu, ale s velkou snahou o názornost a komunikativnost. A nakonec následuje 300 stran (dvě pětiny knihy) dodatků, poznámek a odkazů, jež s minuciózní přesností dokládají každý jednotlivý závěr a osvětlují pečlivě metodologii, jak ho bylo dosaženo. Kniha se stala bestsellerem a jednu dobu se prodávala i v drugstorech: jaká ostuda pro akademického badatele!

Žádná z námitek proti porušení zmíněných tabu není ovšem relevantní pro posouzení poznávací hodnoty knihy. Můžeme tedy bez po-tíží přijmout stanovisko recensenta v *AS*, jenž napsal, že meritorní závěry knihy se zádněmu z liberálních kritiků nepodařilo vyvrátit (pokud se o to vůbec pokoušeli) a že to vůbec nebude lehké. To základní, totiž že sociologie nemůže dále pomíjet v pokusech o vysvětlení nerovnosti tak významný lidský zdroj, jako je intelligence, zůstane pro obor trvale přínosnou inovací.

Autoři vyšli z toho, že po více než šedesáti letech práce na zdokonalování inteligentních testů, jejich kritiky a reakci na tyto kritiky, může-me se dnes o jejich výsledky opřít se spolehlivost, postacující pro závěry o velkých populacích. Přes výjimky, které potvrzují pravidlo, jednotlivé složky intelligence jsou těsně zkorelovány, a všeobecná míra intelligence je významným sociálním zdrojem. Platí banální posítek z ži-

93

tého světa, že lidé jsou různí: jednomu to zkrátka pekelně pájí, kdežto druhý je tupý jako šavle – a ti chyťtejší že mívají obvyčejně vrch.

Inteligence Američanů je už dlouho ve velkém rozsahu během školní docházky opakovaně testována a autoři se mohli opřít o statisticky spolehlivé velké soubory sledované longitudinálně v mnoha kohortách za sebou. Navrhli nejprve analyticky rozlišit 1. socioekonomický status, opřeny v příjmu a profesním zařazení, 2. inteligenci a 3. vzdělání. Vztahy v takto konstruovaném trojúhelníku



se už od počátku století, a v posledních desetiletích s exponenciální dynamikou, mění. Vždycky platilo, že lidé s vyšší inteligencí nevolí nutně kariéru spojenou se vzděláním: Amerika se dlouho pyšnila tím, že je zemí selfmademanů. To, že měl někdo univerzitu, nepřepokládalo naopak nutně, že má vyšší inteligenci. Universita byla prostě tradiční součástí životní dráhy chlapců z lepších rodin, i když nevyunikali přímo brilantní inteligenci, kdežto chudí se tam dostali jen výjimečně a ti nejchyťtejší se právě na cestě za úspěchem často nezdřžovali studiem. Jak se universitní vzdělání demokratizovalo, začalo to platit i naopak: vzdělání nevedlo automaticky k dobře placenému povolání, vznikal vzdělanostní proletariát. Mezi vzdělanci najdeme proto lidi bohatší i chudší, mezi bohatými hloupější i chyťtejší a i mezi těmi nejchyťtejšími lidmi s univerzitou i bez ní. Jde o tři relativně nezávislé proměnné.

Herrenstein a Murray dokládají přesvědčivě na velkém souboru dat, že tento stav končí. Dvě velké inovace druhé poloviny tohoto století, nástup sociálního státu a nástup informační společnosti, změnily vše. Rychlost a sofistikovanost operací, na nichž závisí chod vyspělých společností, kladou stále vyšší nároky na přípravu a inteligenci těch, kdož zastiávají v jejich struktuře významnější postavení. University na to reagovaly tak, že zvýšily studijní nároky. Dostát jim mohou jen ti nejchyťtejší, být z dobré rodiny už nestačí. Sociální stát naopak otevřel dveře i na ty nejlepší university těm nejméně inteligentnějším mladým lidem z každé kohorty, bez ohledu na jejich sociální původ. Jak vyspělejší společnosti bohatly a vzdělání se vynořovalo jako kapitalistovatelná hodnota, otevřely liberální systémy sice dvěte universit pro všechny – ale prá-

že proto, že ne všichni stáčejí na vysoké studijní nároky, se university stratifikovaly: každý se může dostat na univerzitu, ale ne na každou – ví, která je která. Hierarchie kvalifikace získané vzděláním a hierarchie schopnosti učít se, tedy inteligence, se k sobě přibližily v nebyvalé mítože informační společnost vítláně závisí na vysoce kvalifikovaných odbornících, platí je odpovídajícím způsobem, stávají se i ekonomicky elitou: sociální stát pak zase přerozdělováním spotřební i dědičné daně ztěžuje rodinnou dědičnost získaného majetku, a tak se na horní příčky socioekonomického statu dostávají i nejméně inteligentnější a nejlépe vzdělání: řada autorů mluví o nové informační elitě.

Všechny tři vrcholy zmíněného trojúhelníku – inteligence, vzdělání a SES – se tedy k sobě přibližují, jsou to však intelektuální schopnosti, co se proměnilo v základní statusovním složku. Teoreticky to rarchie, má stejnou šanci dostat se až na sám její vrchol, záleží jen na jeho inteligenci a úsilí rozvíjet ji studiem. Na první pohled se zdá, že se tím naplňuje ideál otevřené společnosti. Leč je tomu pohříchu právě naopak.

To, čemu říkáme inteligence, operuje opřeno o individuálně variabilní fyziologický základ vyšší nervové činnosti – a ten je do značné míry dědičný. Nezáleží ani příliš na tom, dědí-li se inteligence ze 60 % anebo z 80 % (a uvnitř těchto mezi leží výsledky 99 % z nešetřených měření). Zbýlých 20 % – anebo, budme optimističtí – 40 % je do značné míry sociálně tvarovatelných příležitostími a sociálními vlivy od narození až do dospělosti.

Zdá se na první pohled, že těch řečneme 40 % ovlivnitelnosti vytváří dostatečný prostor pro to, aby se nevytvořila dědičná intelektuální elita, totožná s elitou ekonomickou a mocenskou. Má to však háček. Jak jsme si ukázali výše, rozhodující je při tom vliv rodičů. Obou. Jak se ale homogenisují vzdělanostní stupně podle inteligence, ovlivňuje to i šňarkový trh. Zvyšuje se i vzdělanostní homogenie, a ta potom ovlivňuje jak dědičný základ inteligence, tak i míru rodinných šancí – a tedy tvarování její variabilní složky. Chyťte si berou chytré a mají Na druhé straně intelektuálního spektra je tomu naopak.

Herrenstein a Murray zavádějí pojem „kognitivní třídy“ a tvrdí, že tyto třídy začínají vytvářet dominantu stratifikačního systému – a to

nejenom nahore, ale bohužel i na spodním konci stratifikační stupnice. Konstituující se kognitivní třídy se od sebe stále výrazněji vzdalují, a nebudeme-li tuto skutečnost reflektovat, protože je nám nepřijemná, hrozí, že se uzavřou jako kasty. (Což se chudým černochoům amerických velkoměst už stalo, a nebude-li z ideologických a politických důvodů bráno v úvahu jejich rodinně reprodukované kognitivní znevýhodnění, všechna řešení budou dál stejně neúčinná. Pro českou společnost to znamená, že ve vlastním zájmu bude muset, dříve anebo později, kousnout do hořkého jablčka pozitivní diskriminace Romů.)

4.4. Shrnutí a výhledy

Pro sociologii rodiny je zajímavé a produktivní spíše třídní než stratifikační výkladové schéma sociální nerovnosti. Jeho výsledky silně podporují tvrzení, že při vši nestálosti rodina stále zůstává základní jednotkou nerovnosti. Je zároveň zdrojem nerovnosti šancí, tedy nejenom jednotkou nerovnosti přítomné, ale i zdrojem nerovnosti reprodukované do budoucnosti.

Jestliže ale dává náš obor celkem jednoznačnou odpověď na otázku po jednotce sociální nerovnosti, odpověď na to, o co se vlastně nerovnost opírá, se naopak rozostřuje. Realita informační společnosti se svým důrazem na minoekonomické kapitály (symbolický, sociální, kulturní... nevím, zda někdo už začal pracovat s pojmem kognitivní kapitál, ale dá se to čekat) je velkou výzvou nejméně dvě stě let staré představě sociální hierarchie, opřené jednoznačně o majetek a příjmy. I když nás právě poznatkový základ sociologie rodiny činí skeptickými k úvahám o individualisaci životních šancí a nerovnosti bez stratifikace, vývoj v teorii sociální stratifikace musí sociologie rodiny bedlivě sledovat, protože právě v ní je zakotvena nejvýznamnější diferenciace rodin: i inovace v sociálně legitimních vzorcích fyzické reprodukce a socialisace jsou třídě variabilní.

Informační společnost se ovšem týká zatím (a v horizontu žijících generací alespoň na úrovni rodinného života se asi bude i nadále týkat) jen relativně úzké sociální vrstvy. Jak se vzácné zdroje stávají vzácnějšími a jak se v součtu o ně rozvírají nůžky nejen mezi bohatými a chudými národy, ale i mezi bohatými a chudými i v těch nejbohatších národech, výroky o „rodině“ budou ztrácet na poznávací hodnotě: vnitřní diferenciace tohoto pojmu vzrůstá kulturně i třídě.

Polská sociologie má monograficky zpracovánu rodinu horníka, zemědělskou rodinu a dokonce vím i o polské monografii, zpracovávající rodiny živořáků námořníka. Česká sociologická literatura, s jednou výhledem zastarávající výjimkou rodin vysokoškolsky vzdělaných manželů z konce sedmdesátých let (*Mozny* [1983]), podobné studie v podobě obecných spekulací k indukativní výstavbě vědy, patří studium speciálních rodinných subkultur k největším dluhům oboru.

A na dveře klepe ještě jedna diferenciace, přehlížená právě proto, že je tak nepřijemně zjevná. Nejméně každé dvacáté české dítě je Rom. Zahřívá rodinu Romů pod společný jmenovatel české rodiny je výrazem ethnocentrismu a arogance Gadžů, která nemůže už mít dlouho trvání. I tu pracuji v české společnosti, jako ve všech ostatních, proti sobě dvě tendence: tendence k segregaci etnik a „multikulturalitě“ a tendence ke globalisaci. Echo této velké transformace v žitém světě rodinném je velké sociologické téma, které čeká na svoje zpracování.

Pátá kapitola

ZÁLOŽENÍ RODINY: SŇATKOVÝ TRH, LÁSKA A SEX

V nejšířším vymezení může být rodina definována jako „institucionální zajištění lidské reprodukce, legitimitní v dané společnosti“. Člověk vytrává dlouho fyzicky i mentálně a k úspěšnému přežití se musí vřadit do hierarchisovaného a poměrně komplikovaného přediva vazeb velké society; potřebuje tedy institucionálně pokryt nejen reprodukci fyzickou, ale i reprodukci sociální způsobilosti. Lidská rodina jako sociální instituce musí proto obsahovat i jistý prvek trvalosti. Platí to i v situaci relativního blahobytu a záchytých sítí sociálního státu, protože tyto zdroje špatně pokrývají právě tvorbu sociální způsobilosti.

Párová rodina se zakládá setkáním muže a ženy, kteří po intenzivnějším anebo povrchnějším vyjednávání dosáhnou shody v tom, že svazek s potřebnou trvalostí nastolí (anebo alespoň jedna strana předpokládá, že takové shody bylo dosaženo). Jejich vzájemná dohoda může být implicitní, může být explicitní – a může být i právně registrována jako manželství, jak se ve společnostech našeho kulturního okruhu vesměs děje.⁹

Manželská rodina, o níž byl Goode přesvědčen, že se stane univerzálním způsobem institucionálního pokrytí lidské reprodukce, vychází z křesťanské tradice, implikující nezrušitelnost převazkové závazku. I když sekularizovaná společnost ulehčila zúčastněným situaci tím, že legitimisovala možnost pozdějšího zrušení dosažené dohody, ztížila jim ji na druhé straně tím, že znejasnila kritéria výběru (Je legitimitní řídit se rozumem, anebo je to věc srdce? Když rozum – veli hledět na maximalisaci sexuálního potěšení, či ekonomické výhodnosti?) a učí-

⁹ Jakousi možnost, že by se ve společnostech našeho civilizačního okruhu vyvinul vzorec jiného institucionálního pokrytí lidské reprodukce, naznačují skandinávské společnosti, kde se už tradičně rodí okolo poloviny dětí mimo manželství, a subkultury černoského proletariátu velkých amerických měst, kde žijí více než 80 % domácností s dětmi v čele jejich matka, zatímco trvalá přítomnost otce dětí, respektive totožnost otců, se nepředpokládá.

nila ji věci jejich suverénního rozhodnutí. Je to ovšem rozhodnutí, jež znamená pro oba zúčastněné velkou lidskou investici; její zvažování je složité a riskantní proces, který zúčastnění vesměs vnímají jako unikátní, jenz je však ve všech společnostech obecně strukturovaný a má systematické rysy. Sociologie rodiny tyto skutečnosti reflektuje zhruba od počátku třicátých let a studuje je jako sňatkový trh.

5.1. Sňatkový trh – teorie a deskripce

Výraz *sňatkový trh* je samozřejmě metaforou. Tato metafora poukazuje na skutečnost, že v každé společnosti existuje sociální prostor, v němž dochází k setkávání, vzájemnému oceňování, zvažování a vyřizování párů, které potenciálně směřují k manželství. Každý člen společnosti, který má o sňatek zájem anebo by mohl být předmetem takového zájmu, tímto prostorem v určité fázi životního cyklu projde a je jím společensky redefinován; i ti, kteří o sňatek zájem nemají, získávají následkem toho nové označení. Někteří se na sňatkový trh po čase vrací: v tradičních společnostech nejčastěji po ovdovění, v moderních po rozvodu.

Strukturu situace a základní vymezení strategie na sňatkovém trhu popisuje **Garry S. Becker** v dnes už klasické práci *Pojednání o rodině* (*A Treatise on the Family* [1981]) jazykem ekonomů takto:

„O účastnících sňatkového trhu se předpokládá, že mají limitované informace o užtku, jenz jim poplyne ze získání potenciálního protějšku, neboť zejména na jejich informace o jeho či jejich charakteristikách bývají neúplné. Kdyžby mohli hledat stejně ‚lacino‘ další protějšky i jako ženati či vdané a pokud by ukončení manželství celkem nic nestálo, brali by si toho prvního zhruba přijatelného, na kterého by narazili, vědouce, že i jakés takés manželství je lepší než žádné. A pokračovali by v hledání. Protože však manželství přece jenom omezuje přístup k svobodným protějškům a jeho ukončení může být i velmi nákladné (jeho cenu zvyšují zejména děti, ale i jiné ‚investice‘ učiněné v tom kterém manželství), účastníci sňatkového trhu si obvykle neberou hned prvního potenciálního partnera, na kterého přijdou, ale snaží se nejprve se o něm něco více dovědět, a zároveň se nepřestávají rozhlížet po lepší partii.

Další vyhledávání a lepší informovanost zvyšují užitek očekávanelný z manželství tím, že zvyšují kvalitu výběru. Vyhledávání samo však spořičbovává čas, usílí a jiné vzácné zdroje a čím dle trvá, tím dále jsou odkládány výnosy plynoucí z manželství. Racionální osoba bude pokračovat ve vyhledávání jak

na ‚extenzivním převisu‘ dalších možných partií, tak i na ‚intenzivním převisu‘ doplňujících a vyjasňujících informací o svých významných nápadčících či nápadčících, dokud se převís zisku a převís nákladů nevyrovnaí. Jde zejména o to, že racionální osoba se žení či vdává, i když si je vědoma, že další hledání by ji zajisté umožnilo najít někoho ještě lepšího, leč náklady na další hledání by zřejmě převyšily zisk plynoucí z potenciálně lepší partie“ [Becker, 1981:220].

5.1.1. Teorie sňatkového trhu

Sociologie rodiny dlouho ignorovala studium vzniku rodiny: jako by respektovala starou moudrost, že počátky jsou vždycky zahaleny v temnotách, a době tomu tak. Proces, při němž se dva lidé potkají, najdou v sobě zalíbení a nakonec se vezmou, aby spolu měli děti a jednou se dočkali i vnoučat, byl pokládán za natolik individualizovaný, že jeho teoretická explance byla přenechávána psychologům – pokud sociologové rodiny rovnou nevěřili v Pascalovo srdce má své dírady, které rozum nechápe, a nemysleli si, že věda by tu zbytečně aspirovala na vlned do oblasti, pro niž její metody nejsou legitimní.

Becker, jak si můžeme všimnout v druhém odstavec citovaného textu, vychází naopak z předpokladu, že i na sňatkovém trhu se setkávají jedinci, pro něž je přiměřené označení „racionální osoba“. V době publikace jeho textu to byl předpoklad všeobecně sdílený pouze ekonomy: sociologie čekala na diskusi o aplikovatelnosti konceptu *rational choice* ve svých teoriích ještě do osmdesátých let.

Už ale od počátku let sedmdesátých v ní měla nezanedbatelný vliv škola teorii sociální směny, která se implicitně drží předpokladu racionální volby. Opřela se nejprve o model komplementarity potřeb psychologa **Roberta F. Winche** [1958, 1967], který předpokládá, že při hledání protějšku¹⁰ hledá člověk partnera, který mu poskytne maximální uspokojení jeho potřeb, přičemž potřeba se definovala jako recipoká hodnota nedostátku. Winch vlastně teoreticky rozpracoval pozorování zdravotního rozumu, že „protivý se přitahují“: člověk domi-

¹⁰ Výraz „hledání protějšku“ není zcela uspokojující překlad zavedeného anglického termínu *mate a mating*: anglický termín demotuje spíše český termín *páření* (a také se užívá pro celou živočišnou říši, nejen pro člověka), „hledání protějšku“ by spíše odpovídalo anglickému *matching*, jež se také používá.

nantní hledá submisivního partnera, osoba s pečovatelskou vlohou hledá někoho, kdo má potřebu být opečováván atd. – což je označeno jako princip komplementarity. Testování této teorie ukázalo, jak už to- mu bývá pohříchu často s podněty zdravého rozumu, že – empirické výzkumy Winchovy předpoklady vesměs nepotvrzují: lidé jsou spíše přitahováni k partnerovi obdobných, ne protikladných charakteristik. (Přehled výzkumnů srv. [Whyte 1990].)

Jedna z prvních sociologických teorií výběru partnera se pokusila smířit Winchův princip komplementarity s empiricky už doloženou tendencí k homogenii, která mu na první pohled odporuje. **Alan Kerckhoff** a **Keith Davis [1962]** vypracovali dvoustupeňovou *teorii filtru* při výběru partnera. Tato teorie předpokládá, že v prvním stupni prověrka potenciálních partnerů odflitruje ty, kteří neodpovídají předpokladům kulturní homogenie, zejména pokud jde o sociální třídu, věk a rasu. Takto prověřený vzorek je pak dále filtrován – už v těsnějším kontaktu nánulv, milostných schůzek a dvoření se – podle osobnostních rysů a teprve v tomto kroku se páry vybírají na základě Winchova principu komplementarity.

Ani toto elegantní smíření empirické evidence s teorií však neobstálo při dalším empirickém testování (přehled srv. [Murstein 1986]) a nový pokus už počítá s třístupeňovým výběrem. **Bernard Murstein** nazval svůj model *stimulus-value-role theory* (SVR teorie) a předpokládá, že vzájemná přitažlivost je založena na výměně aktiv a pasiv, jež si být dosaženo na třech úrovních. V prvním stadiu, jež **Murstein** označuje jako *stimulus stage*, jsou ve hře takové faktory, jako je fyzická přitažlivost, sociální dovednosti, temperament, pověst... ty stimulují zájem. V druhém, hodnotovém stadiu, přichází na řadu hledání kompatibility hodnotových vzorců týkajících se manželství, sexu a životních cílů. Ve třetím stadiu si pak už pár prověřuje vzájemně představy o výkonu rodinných rolí: rolí rodičovských, rolí hospodářských i rolí vzájemného sexuálního a mileneckého partnerství. Tento model obstál v empirickém testování zatím poměrně úspěšně.

Paralelně byla rozvinuta teorie **Robert A. Lewise [1972]**, jež je více opřena o teorii skoly sociálního konstruktivismu a o komunikační teorie. I tato teorie předpokládá stratiřkovaný výběr při volbě manželského partnera a stadii výběru rozlišuje ne méně než šest: 1. vzájemně percipovaná stimulace, 2. vzájemná odezva, 3. sebeodhalování, 4. přebírání rolí, 5. konstrukce interpersonálních rolí a 6. dyadická krytí stáji-

sace. Jako svůj zaměřený předpoklad tato teorie rozpracovává proces přeměny sblížujícího se páru, procházejícího nomickou rupturou a bu- tento proces poznali v Bergerově koncepci (srv. kap. 3.3).

Všechny tyto teorie mají ovšem společnou slabinu: přijímají perspektivu zaangažovaného jedince či páru a odsouvají na okraj ty faktum, nicméně v situaci nedostatku (a ta je právě univerzální exter- je často z hlediska vzájemné rovnováhy kvality až nepochopitelné, jak mizerné partnery si někteří lidé berou, uvážíme-li vnější limity, v nichž čnili sva rozhodnutí (to jest: uvážíme-li, z čeho mohli vybi- rat), vidíme, že jejich rozhodnutí bylo rozumné. **Robert K. Merton** už na počátku čtyřicátých let upozorňuje sociology: „Rozdíly mezi *normami a mezi reálnými praktikami při výběru partnera jsou... nezbyt- né, protože praktiky jsou určovány nejen pravidly, ale i danými pod- normativní podmínky, ovlivňující reálný výběr... patří velikost skupi- ny, její skladba podle pohlaví, věková skladba a míra otevřenosti sku- piny ke kontaktům s jinými skupinami“ [Merton, 1941:362]. Jeho podnět však na několik desetiletí zapadl. Aby byla tato slabina překo- nána, potřebovala sociologie mocný impuls právě ze strany ekonomů, kteří už dávno dobře vědí, že je to právě stav nedostatku, jež ponej- více určuje lidské chování.*

O ekonomickou teorii se opřela **Valerie K. Openheimerová** ve vlivné stati *Teorie načasování manželství* (A Theory of Marriage Ti- ming [1988]). Východiskem jí byl model pracovního trhu, jenž má ně- které podobnosti se sňatkovým them. Zejména inspirativní jsou mo- dely chování osob při hledání práce. Předpokládají, že z hlediska vhod- nosti existuje jakási pravděpodobnostní distribuce volných míst a jen určité malé rozpětí v ní zaujímají „výborná“ místa. Ta je třeba hledat a do hledání investovat. Vedle přímých nákladů na hledání je velmi vý- znamný zejména nepřímý náklad: když odmítáme místa méně dobrá a pokračujeme v hledání, utřká nám plat, jež bychom jinak už z těch méně dobrých pobírali. Zúčastnění si tedy vesměs stanoví jakousi mi- nimální úroveň nástupního platu, a místa s nižší nabídkou odmítají; jakmile pak narazí na místo s platem nad takto stanovenou úroveň, vez- mou ho. Kvalita uskutečněné volby, stejně tak jako doba strávená hle- dáním, stávají se funkcí stanovené výše akceptovatelného platu.

Situace při hledání místa jako vzor pro model hledání manželského partnera má tu výhodu, že výnos z volby je snadno indikovatelný výši získaného, respektive sumou ztraceného plátu. Zastánci paradigmaho partnera jde o maximalisaci výnosu: rozdíl spočívá jen v tom, že těžko měřitelných veličin. Výnos to však pořád je.

Ponechme stranou některé další, v modelu pracovního trhu zahrnuté intervenující faktory, jako je míra koncentrace nabídky či produktivity pracovním a šátkovým trhem.

Základní odlišnost spočívá ve známé pravdě, že se žení a vdávají i ti, kdož vůbec o provdání neustíjí: manželští poradci dokonce vědí, thtu s jiným zbožím ovšem zájemce zvýhodňuje, dává-li nejave, že možná koupí, možná ne...

Druhý zásadní rozdíl spočívá v tom, že na šátkovém trhu hraje systematickou roli věk zúčastněných. Distribuce poptávky je koncentrována do relativně úzkého věkového rozpětí, a po překročení určitého praložení šanci s věkem je ale rodové specifické a intervenuje do něho výrazně několik dalších sociálních proměnných; u mužů je to tradičně jejich socioekonomický status (SES), k čemuž se brzy vrátíme.

S věkem se ovšem mění i míra nejistoty kvalit jak nabízených, tak u partnera zvažovaných, a to v opačném směru, než je tomu u šite výrealně nabídnout: mmohé z toho, co má v nabídce u mladého partnera podobu latentní možnosti, u staršího partnera se už zjevně realizovalo – anebo ne. Jakožto kupci umějí oba zúčastnění naopak lépe ocenit skutečnou hodnotu nabídky partnera; zkušenost akumulovaná s věkem jim umožní lépe rozeznat realnost i relativní relevance nabízených aktiv. Odložené rozhodnutí také implikuje výraznější zmenšení nákladů v podobě ztracených příležitostí (*opportunity cost*) nežli na thtu prátení jednou založené rodiny pro možnost založení rodiny lepší (snad), je evidentně nákladnější, než je změna místa v cestě za kariérou.

Rané práce Beckera a jeho spolupracovníků [Becker et al. 1977, želského kontraktu leží tradiční děba rodových rolí. Pokud (a nakolik)

104

se v něm uplatňují racionální rozhodovací procesy orientované k maximalisaci prospěchu, hledáme při smně to, co nám chybí, a nabízíme to, co zase partner může potřebovat. Jako o partnerovi o něm uvažili z něho obě strany, čeho se jim nedostávalo; neuzavřel by se, pokud by z něho získaly jen to, co už samy mají. Z toho ovšem plyne, že jakmile budou ženy vstupovat na šátkový trh s nabídkou podobnější a reproduktivní schopnosti, šátečnost musí poklesnout, pokud neupadne racionality mužů. I ta manželství, která uzavřena budou (počtení výhodnosti nového prvku v ženské nabídce), budou pak křehčí, protože muži v nich budou postřádat více z toho, čeho se jim nedostávalo (a ženy, opět racionálně vzato, nebudou tak závislé na udržení manželství).

To jsou ovšem, zejména na pozadí dalšího vývoje šátečnosti, podrobnosti a rozvodovosti od počátku sedmdesátých let, kdy byly tyto myšlenky formulovány, dosti povážlivé intelektuální konstrukce. Pocipec mezi utopie, anebo znamenají konec rodiny v naší civilizaci. Máme bohudík dva zásadní důvody, proč tento závěr nemusíme bezdovém rámci ekonomických modelů, budovaných na předpokladu racionální volby, si nemyslí, že jejich teorie platí bez zbytku. Naopak: vědi, že jejich teorie stací vysvětlit jen omezený a poměrně malý podíl variabilní šátkového chování, a spokojují se s tím, vědouce, že je lépe vysvětlit málo než nic. Druhý důvod k optimismu pro vzdělané ženy lze ale nalézt i uvnitř rámce ekonomických modelů: Openhet-prospěchu, ukazuje na omezenost těchto závěrů, k nimž nikoli náhodou docházejí vesměs vědci, nikoli vědkyně.

Její model se odvíjí z následujících premis:

1. Proces výběrového párování (*assortative mating*) je zdřčován tím, že třídění potenciálních partnerů musí brát v úvahu nejenom současně, ale i pravděpodobně budoucí charakteristiky prověřovaného k rozhodnutí.

2. Tento tlak na odložení rozhodnutí o šátku může být kompensován předpokladem posňátkové adaptivní socialisace, v níž se upraví nepřesné odhady budoucích charakteristik. Snižuje-li se ale pravděpo-

105

dobnost posňatkové adaptace, zvyšuje se závislost na správném výběru, který musí počítat s větší nejistotou, což opět tlačí na oddálení rozhodnutí.

3. Základním zdrojem nejistoty je v industriálních společnostech budoucí zařazení prověřovaného partnera do ekonomických struktur prostřednictvím jeho zaměstnání, protože to má rozhodující vliv na životní styl páru a na jeho socioekonomický status. Pro mladý pár je zvláště důležité načasování startu ekonomické aktivity jako významný prvek v úvahách o načasování sňatku.

4. Jestliže má počátek ekonomické aktivity vliv na proces výběrového párování, pak konvergence mužských a ženských pracovních rolí vede i ke změně ve výběrovém párování: zvyšuje se zejména míra nejistoty o budoucích vlastnostech ženy (neboť i mezi ně je zařazena její ekonomická potence) a snižuje se pravděpodobnost úspěšné posňatkové adaptace, protože *oba* partneri ekonomicky obtojí i bez manželství.

Rodová diferenciace důsledků odkládání sňatku se však projevuje i v diferenciaci bilance nákladů ve formě ztracených příležitostí (*opportunity cost*). Mladému muži, který odkládá sňatek, přibývá, jak mu přibývá let, každým rokem do množiny potenciálních nevěst nový ročník mladých žen, které dospěly za sňatkový th. Jeho vlastní hodnota zároveň po určitou mez roste, jak se jeho kariéra mění z příslibu ve skutečnost. Při tom však neplatí cenu ztracených příležitostí ani v sexuálním životě, protože v liberálním klimatu má k sexu jako svobodný vesměs téměř stejně tolik příležitostí jako ženatý.

Na první pohled se zdá, že tento důsledek sexuálního liberalismu platí dnes i pro mladou ženu. Z hlediska její sňatkové strategie je jí to ale málo platné, protože ji s každým dalším rokem z potenciálních ženích jeden ročník nikoli přibývá, nýbrž ubývá: z konstantní kohorty věkové přiměřených partnerů ubývají ti, kteří se žení s mladšími nevěstami. I z té množiny svobodných partnerů, která byla na th, když na něj přišla, mizí valen partneri, které si berou její vrstevnice, jež rozhodnutí o sňatku neodkládaly. Postupně se jí tím zmenšuje i množina potenciálních partnerů pro nezávazný sex, takže nakonec začne platit i tuto cenu ztracených příležitostí.

Oppenheimerová však ukazuje, že ani model sňatkového trhu, respektující všechny výše uvedené předpoklady, neimplikuje fatální nerovnoprávnost žen. Naopak: ženská emancipace a inkorporace celoživotního placeního zaměstnání do ženské životní dráhy, včetně rovnost-

právných aspirací žen na profesionální kariéru (a zejména úspěšné realizace takových kariér), vnesly do těchto prastarých mechanismů nový prvek, a není to pokles hodnoty sňatku a rodiny, jak někteří teoretikové tvrdí.

Naznačená logika totiž platí dále jen pro ty ženy, které nemají profesionální aspirace, dosáhly jen nízkého SES a na sňatkovém trhu si stejně jak tomu bylo vždycky – dobře udeklají, když nebudou výběr příliš protahovat. To ostatně platí i pro ty z nich, které sice mají stanovený práh nejnižšího přijatelného SES u potenciálního partnera podstatně výše, než je jejich vlastní, jejich strategie je však založena na tom, že mezi svými aktivy nabízejí maximální posňatkovou adaptabilitu – jinnak řečeno pro ty, které hledají tradiční dobrou partii a slibují tradiční submisivitu (případně i výraznou orientaci na mateřství). Zjevná potřeba mohou přidat záživé zdraví, krásu a sexuální atraktivitu, mají šanci na výraznou hypergami a na to, že své děti vybaví do života podstatně vyšším rodinným SES, než jaký dostaly do vlnu ony. Zároveň ovšem i taktikem vesměs dosti starším než maminka, neboť se musí vědovat mladé (podstatný prvek jejich nabídky časem rychle devaluuje) a neriskovat chybu v odhadu, která je u mladého partnera s aktivy vesměs dosud jen potenciálními větší.

Přibývá však žen, které na manželském trhu socioekonomický vztup nehlédají: mají ho založený ve svém vzdělání a často jsou tříděně zařazené relativně vysoko už rodinou svého původu. Pro ty se vynořují jako vysoce produktivní dvě alternativní strategie.

První z nich vychází z racionálního odhadu, že hodnota manželství pro profesně zdatnou ženu klesá s mírou jejího profesionálního úspěchu. Nepotřebuje už manželství jako ekonomický zdroj. Nepotřebuje ho ani jako statusový prvek, protože si své společenské zatázení určuje sama, aniž má zapotřebí přebírat manželovo. I jako zdroj právní delněho sexuálního uspokojení manželství pro ni kleslo na hodnotě: v liberální společnosti totiž může dostat i bez manželství. Všechna kosmetická impéria, salony krásy a celý módní průmysl jí navíc předsvědčují, že si může koupit i sexuální atraktivitu, ba i vzdorovat věku, dokud jí to bude zájmat. Obětuje vlastně jen potěšení z mateřství, což je hodnota, jež nemá mnoho advokátů, a lze uvěřit i tomu, že smyslná plná práce jí snad i může uspokojivě kompenzovat. Statisticky naznačují, že tuto alternativu u nás volí přibližně pětina žen s vysokoškolskou kvalifikací už zhruba od poloviny šedesátých let.

Pak je tu ovšem jiná alternativa, která nepředpokládá pokles hodnoty sňatku a založení rodiny, ale činí rozumným posun okamžiku výběrového rozhodnutí do vyššího věku. Oprávněně vidí nový prvek změněné situace v tom, že pro ženy, které přináší mezi svými aktivy na sňatkový trh – obdobně jako to činili tradičně jen muži – i svůj příjmový potenciál, obrací se u faktoru přibývajícího věku překvapivě, ale logicky znameněno z minus na plus, obdobně jako je tomu u mužů (samozřejmě po jistý limit, který je u žen přísnější; k tomu se ještě vrátíme).

Předpoklad, že s přibývajícím věkem se množila potenciálních partnerů bez ohledu na jejich stav ženám zužuje a mužům rozšiřuje, je totiž cele založen na tom, že ženy si berou muže starší, než jsou samy, a muži naopak. Toto pravidlo však platí jen pro ženy do určitého věku. Průměrná Američanka, která se vdává v osmnácti, bere si muže v průměru o tři roky staršího, ta, která se vdává v dvacetiletí, už jen o rok staršího a sňatky žen starších než dvacet devět let už zaznamenávají průměrný věk ženichů nižší než průměrný věk nevěsty (ženišitřiceti pětiletých nevěst jsou v průměru o dva roky mladší; cit. dle [Oppenheimer 1988]).

Samozřejmě, že se stoupajícím věkem nevěsty stoupá hypogamie: na prázdnicím se thn snižují neprovdané ženy nerealisticky vysoko položený práh očekávaného minima, zejména pokud jde o příjmové zařazení partnera. Nemusejí už také od něho po této stránce tolik očekávat, rozvinuly vlastní zdroje. To však je jen další osvobozující prvek, který dává ženě nebyvalou svobodu vybírat podle neinsturmentálních kvalit a jít svobodněji za hlasem svého srdce a touhy.

Statusová hypogamie, kterou společnost pořád ještě percipuje jako východisko z nouze, není ale jedinou strategií, kterou nová situace ženě nabízí. Mění se totiž i strategie mužů, a to zejména mužů vysoce kvalifikovaných. Ty, které nepočítají s hypogamií, se v ní mají o co opřít: teorie her ví, že strategie protihrače je nutnou součástí strategie vlastní. Ti, kteří ve hře o úspěch a kariéru aspirují výše, nesou i vyšší rizika. Sázejí vyšší sázky a je jenom přirozené, že při výběru na sňatkovém trhu kladou větší důraz na výdělečný potenciál hledané partnerky a na její kulturní kapitál. V dynamické, „rizikové“ společnosti právě pro ně dvojitě ekonomické zakotvení rodiny nabývá na významu. A jako dříve platilo jen pro ženy, platí i pro tyto muže, že opatrnější kupci si počkají, až a zda se z latentních zdrojů potenciální partnerky stanou zdroje skutečně mobilisovatelné. Znamená to samozřejmě vybírat mezi ženami profesionálně i lidsky vyzrálejšími.

Přibývajícím věkem nezužuje tak dramaticky množinu potenciálních partnerů pro kvalifikované ženy také proto, že žijeme ve společnosti se setrvalou vysokou hladinou rozvodovosti: ti, kteří z trhu už zmizeli, se na něm po nějaké době často znovu objevují. Dobrá hospodyně najde na trhu „z druhé ruky“ často značkové zboží daleko větší užitné hodnoty, než mají předražené novinky na trhu se zbožím novým. Otevřela se také možnost (morálně sporná, ale pohříchu často realizovaná) vybírat i z ženatých a vyhlédnuté zboží svými vyššími zdroji prostě přeplatit.

Zdá se, že tyto alternativní strategie se prosazují ve zvyšující se míře v posledním období v celém západním světě a začínají se prosazovat i u nás. Protože však přehled o mířích realizace jakékoli strategie v této oblasti můžeme získat až po uzavření reprodukční fáze životního cyklu, na spolehlivější výroky o tom, jaký podíl populace kterou strategií (a jak úspěšně) realizoval, si ještě dvacet až třicet let počkáme.

Už zmíněným limitem těchto strategií je ovšem fekundita žen, která s věkem klesá a poměrně brzy naráží na nepřekročitelnou hranici. Zatímco nejen pro soužití a pro sex, ale ani pro sňatek není na žádné straně praktická věková hranice, pro založení rodiny je ten limit u žen naprosto přísný.¹¹ Negen pro kvantitu, ale zejména pro kvalitu reprodukce populaci vyspělých zemí bude mít, zdá se, zásadní význam schopnost vzdělanějších vrstev individuálně reflektovat vzniklou situaci na sňatkovém trhu a potom úspěšně realizovat ve zúženém časovém prostoru mezi věkem sňatku a koncem reprodukční schopnosti projekt třeba i větší rodiny. Vyspělé státy dokazují, že to možné je – skupiny třiceti až třiceti pětiletých a stejně pozdě rodící populace švédská se nedávno vrátila průměrným počtem narozených dětí na maku jako jediná (první?) v Evropě¹² nad reprodukční míru.

¹¹ Možnost porodit dítě z darovaného vajíčka, oplodněného vlastním manželem *in vitro* a implantovaného do dělohy ženy po menopauze, ovšem dramaticky překračuje tuto přirozenou bariéru: zatím nejstarší ženě se narodilo dítě pětiletých lékařů v 63 letech.

¹² S výjimkou Itálie, které pod reprodukční míru nikdy neseoustupilo.

5.1.2. Sociální a kulturní determinanty výběrového párování

Jak jsme viděli, teorie sňatkového trhu předpokládají, že se v procesech párování vyhledávají dvě rozumné osoby. Zejména u mladých zamilovaných párů to ale není předpoklad, na který by se dalo vždycky spolehnout. Většina známých společností (až do konce minulého století včetně naší) neponechává proto výběrový proces v rukou zainteresovaného páru: reprodukuje – fyzická i sociální – a tedy další bytí společností na něm závisí. Záležitosť tak fatálního významu je pro všechny okolo věci příliš vážnou, než aby mohla být ponechána na vůli páru adolescentů, a to ještě v okamžiku, kdy jejich omezenou lidskou zkušenost a nezralý úsudek rozostřuje sexuální touhou rozbouraná hormonální hladina.

Bylo by ovšem omylem se domnívat, že ve společnostech našeho typu, tedy těch, které světily vzájemný výběr do rukou hledajícího se páru, vznikla situace, v níž se svobodní jedinci smoují podle charakterových rysů a sexuálních preferencí, jež jsou v populaci rozloženy náhodně: kdokoli si může vybrat kohokoli, je to jen věc náhody. Nic není vzdálenějšího od pravdy: ač v rétorice zrušeny, systémové determinanty výběru působí dále.

Systémové determinanty ovlivňují výběr tím, že k určitému chování táhnou i tlačí. Tak k určitému typu výběru spouští v jeho sociálním omezení: každá společnost je vnitřně rozdělena v subkultury, třídy a teritoria, za jejichž hranice se člověk těžko dostává, natož aby tam měl pohodu k výběru životního partnera.

Přímý tlak na výběr pak vykonává vlastní rodina. Tento tlak působí na dvou rovinách: projevuje se jednak jako manipulativní jednání rodičů, kteří, i když ztratili moc příkazat, mají na výběrové párování svého dítěte pořád podstatný vliv. Tento vliv je přirozeně zakotven v jejich autoritě, ale odvozuje se i od kalkulu potomka, jenž bere v úvahu rodiče jako významný zdroj pro uvažovanou mladou rodinu, aniž si to vesměs uvědomuje. Rodiče však mají na výběrové chování svého potomka vliv i nepřímo, hodnotami a postoji, jež mu vštepovali v socializaci od batolectva věku; tento vliv je snad ze všech vlivů nejsilnější.

Sociologické teorie výběrového párování proto vždy počítají s procesem přinejmenším dvoustupňovým: v tom prvním stupni se výběr sociálně zúží a omezi determinantami, jež mají objektivní, kulturní a sociální povahu a leží před vlastním rozhodovacím procesem. Základní z nich jsou v sociologii už dobře zmapovány:

Sousedství a teritoriální blízkost patří k těm výběrovým determinantům, které byly popsány nejdříve. **James Bossard [1932]** analyzoval registrační formuláře pěti tisíc sňatků zaregistrovaných roku 1931 ve Filadelfii a zjistil, že třetina snoubenců bydlela v těsném sousedství – nejvíce pět bloků vzdálena. **Samuel Stouffer [1940]** zjistil, že pravděpodobnost sňatku pozitivně koreluje s pravděpodobností interakce a nepřehledná řada dalších empirických šetření opakovaně potvrzuje, že většina lidí si nachází partnera v okruhu jednoho-dvou kilometrů od svého bydliště. U těch, kdo dojíždějí za prací, a zejména u dojíždějících studentů, je tato pravděpodobnost menší.

Věková homogamie je druhým empiricky potvrzeným předpokladem zdravotního rozumu pro uzavření sňatku. Variuje však významně historicky i mezi kulturami a je relativně citlivá i na krátkodobé změny na manželském trhu. Dokud byl sňatek uzavírán v referenčním rámci rodové hereditární a majetkové strategie a partneri se nevybírali sami, nýbrž prostřednictvím svých rodičů, ani věku snoubenců, ani jejich vzájemnému věkovému poměru nebyl přikládán velký význam. Městská rodina si postupně vytvořila model s mužem v průměru o pět až patnáct let starším. Kulturní vzorec předpokládající ženicha staršího než nevěsta je založen v kombinaci biologického a sociálního vkladu partnerů za situace tradiční děly rodinných rolí. Muž potřebuje je k tomu, aby se ekonomicky etabloval, určitý čas, a proto se žení až po třicítce. Nevěsty v jeho věku jsou však už za vrcholem plodnosti, a proto, může-li si to dovořit, si vybírá partnerku ve věku maximální fekundity, jež u žen vrcholí brzy po dosažení dvacátého roku.

S tím, jak výběrové párování převzali do svých rukou sami potenciální partneri, klesal věk sňatku i věkový rozdíl v páru. Tato tendence zesílila vzrůstem vzdělanosti žen a všeobecným rozšířením vysokého školního vzdělání, a dále sílí, jak se přenáší hereditární díraz z ekonomického na kulturní kapitál, sblíží se rolí očekávání na muže a na ženu, klesá hodnota mateřství a velikost rodiny omezují jiné než biologické limity.

Jistá věková superiorita muže je však stále statisticky i kulturně normální a nacházíme ji i u opakovaných sňatků. V populacích, které prošly výraznou změnou v míře porodnosti (natalitní vlnou, *baby-boomem*), vyvolává předpoklad staršího ženicha jev označovaný jako *sňatková tíseň* (marriage squeeze): z ročníků narozených na počátku populačního boomu dospějí do kulturně optimálního sňatkového věku nejdříve ženy, a ty jen obtížně hledají partnery ve starších, populačně

slabších ročnících mužů. A naopak muži, kteří se narodí na počátku populačního poklesu, nenacházejí už v mladších ročnících nevěst dost partnerek. Tento jev popsali poprvé **D. Akers [1967]** a **H. Musham [1974]** na ročnících z amerického baby-boomu po druhé světové válce.

V českých zemích procházejí právě v druhé polovině devadesátých let sňatkovou tísni ročníky žen z vysoké populační vlny z poloviny sedmdesátých let. Působí to na pokles sňatečnosti, zvyšování věku sňatku u žen, pokles porodnosti a snížení věkového rozdílu v nově uzavíraných sňatcích, protože ženy při výběru berou v úvahu i své vstřícnější partnery a muže lehce starší, které by jinak přenechávaly mladším ročníkům. Muži začnou mít nedostatek nevěst se zhruba osmiletým zpožděním. Bude to tláčit na další snížení věkového rozdílu, protože ženy, které zůstaly na sňatkovém trhu, budou čekat na dorůstající ročníky mužů a ti budou mít malou nabídku v ročnících mladších, než jsou sami. Konec populační vlny však nemá zrcadlový účinek na porodnost: jestliže nedostatek ženichů porodnost snižuje, nedostatek nevěst ji snižuje také. To jsou ovšem jenom demografické předpoklady – jaký vliv bude mít průchod populační vlny sňatkovým trhem na sňatkové chování populace, procházející zároveň celkovou společenskou přestavbou a změnou ekonomického režimu, je pro predikce dalšího vývoje české rodiny velmi zásadní otázkou, jež zatím čeká na odpověď.

Etnická a rasová homogamie je dalším dobře prozkoumaným fenoménem, jež ukazuje na sociální limity zdanlivě svobodné individuální volby. Některé společnosti zakazují rasové smíšené sňatky prostě zákonem, a myšlil by se, kdo by takové zákony hledal jen ve středověku, ve fašistických režimech anebo mimo industriálně vyspělé společnosti. V USA platí zákon zakazující *miscegenation* neboli rasové smíšený sňatek v mnoha státech do druhé poloviny šedesátých let (tohoto století) a teprve výrok Nejvyššího soudu z roku 1967 učinil tyto zákony neplatnými. Ačkoli se od počátku sedmdesátých let počet rasově smíšených manželství ztrojnásobil, ještě *US Census data* z roku 1992 ukazují, že 95 % z manželských párů v USA je stále rasově homogenních. Smíšených sňatků je ale ještě méně než 5 % – v roce 1992 jich bylo v USA uzavřeno 2,2 %. Jen tak nepatrný podíl Američanů dokázal překročit rasovou bariéru na vnitřním manželském trhu – imigrace rasově smíšených párů ze zemí s nižší rasovou bariérou má pořád ještě větší vliv [Gelles, 1995:187].

Smíšené sňatky jsou pak také pevně kulturně strukturovány. Už na počátku čtyřicátých let, když **Robert K. Merton** zaváděl termín *zjevné a skryté kulturní vzorce* (overt and hidden cultural patterns) a potřeboval najít každému Američanovi srozumitelný příklad pro rozdíl mezi nimi, demonstroval ho na skutečnosti, že ačkoli je daleko větším porušením uznávaných kulturních norem, má-li sex běloška s černochem, než když má sex běloch s černoškou, je, proti pevnému přesvědčení všech Američanů, v USA daleko více sňatků černocho-běloška než bělocho-černoška. Pod všeobecně známým kulturním vzorcem leží ukrytí jiný, a ten je daleko silnější. V roce 1992 měl pořád ještě převahu 2 ku 1. Mezirasové sňatky mezi bělochy a Japonci či Filipinci sledují opačný vzorec: ženich je blýly dvakrát častěji než nevěsta.

Jak už napovídá vyšší podíl smíšených manželství mezi přístěhovci nežli na domácím sňatkovém trhu, USA jsou zemí zvláště vysoké rasové homogamie. Z evropských zemí jsou tradičně tolerantní k smíšeným manželstvím zejména Francie, Holandsko a Anglie. Není náhodou, že jde o bývalé koloniální mocnosti. Koloniální úředníci a kolonisté se často v sexuální nuzi přizpůsobovali místním zvykům a zakládali párové soužití s domorodými ženami, které si podle místních zvyků případně i kupovali. Doba vrcholného rozkvětu koloniálních impérií na konci minulého století však byla v Anglii i dobou vrcholného viktoriánského puritanismu. To, že reprezentanti bílé rasy, místo aby dávali domorodcům příklad křesťanské ctnosti, žili s místními ženami v „konkubinátech“ (a ti hamiznější z nich jich měli i nekolk; takže žili k tomu všemu ještě v mnohoženství), působilo skandály v pobožnětářském tisku a nakonec i v parlamentě. Koloniální správa byla pod tímto tlakem nucena nové konkubináty v roce 1909 zakázat, postaravši se tak o incidenty, čtené ještě po dalších dvaceti letech. (Na už existující konkubináty se zákaz – zřejmě z obavy o pád impéria – ostatně neodvážil sáhnout.) Francouzi měli pro tyto věci daleko jemnější pochopení a styky mezi svými koloniálními úředníky a domorodkami tiše podporovali, ať nabývaly podle místních zvyků jakékoli podoby [Hyam 1990]. Tu i tam však zůstala z praktické zkušenosti tolerance k rasově smíšeným párům zachována a velká přistěhovalecká vlna z bývalých kolonií v padesátých a šedesátých letech zachovává demografický základ pro četné smíšené sňatky v těchto zemích i po rozpadu kolonialismu. Od počátku sedmdesátých let se k nim pak přidaly tradičně liberální skandinávské země, takže Evropa patří ke kulturním oblastem s relativně velkým podílem rasově smíše-

ných párů; netolerance k nim se považuje za kulturně pokleslé chování.

Pro české země, které jsou v tomto ohledu snad ještě hůře zatíženy předsudky, než jsou dnes bývalé otrokářské jižanské státy v USA, bude z tohoto hlediska vstup do Evropy obtížný. Údaje o heterogamii s naší jedinou rasovou menšinou – Romy – samozřejmě chybějí, ale černoško-bělošský vzorec USA: ve smíšených párech je častěji běloška žena a Rom muž.

Náboženská heterogamie byla v nábožensky exaltované a přitom smíšené Evropě dlouho pronásledována zevnitř i zvenčí. Zevnitř: ortodoxní katolíci ani Židé smíšené sňatky neuznávají – krásná novela Ivana Olbrachta *O smutných očích Hany Karadžičové* (1936) může být čtena i jako sociologická studie nábožensky motivovaného ostrakismu. Zvenčí přestalo bránit na našem území rakouské zákonodárství smíšeným sňatkům od roku 1812¹³ (neurčitěji už od tolerančního patentu Josefa II. v roce 1781), protože však církevní sňatek zůstával ze zákona povinný a katolická církev smíšené sňatky neuznávala, pro manželskou heterogamii v převážně katolickém Rakousku nezástávalo mnoho místa: vnější limit utiskoval heterogamii volbu až do zrušení povinnosti církevního sňatku v roce 1919 [Klabouch 1962].

Ve většině vyspělých států se při censech sleduje náboženské vyznání občanů, občané také svobodněji reflektují svou náboženskou identitu a i míra náboženské heterogamie je rutinně sledována. Podobně jako u jiných znaků, jak se politicky otevřené společnosti postupně stávají i společností kulturně otevřenými, míra náboženské homogamie klesá. V Evropě klesá také s postupující sekularizací, re-spektive převrací se ve stoupající homogamii osob bez vyznání, jakých ve společnosti přibývá.

Ani v Evropě – o Spojených státech a zemích třetího světa nemluvě – však vývoj k sekularizaci není tak silný a jednoznačný, jak se před pár desetiletími myslelo; u nás po uvolnění ze jha despotického socialismu dochází nedramaticky, leč jednoznačně k nárůstu počtu věřících a k regeneraci církevního života. Můžeme pozorovat, že je to provázáno vzestupem náboženské homogamie, ač neuplynula ještě dost dlou-

há doba na to, abychom se mohli přesněji vyjádřit o povaze trendu a měli spolehlivá kvantitativní data o podílu náboženské homogamie podle jednotlivých církví.

Vzdělanostní a třídní homogamie nabývá v postmoderních společnostech nové podoby. Společnosti politicky koncipované jako společnosti otevřené se stávají i kulturně otevřenějšími a mobilnějšími. Staré bariéry mezi církevní, etnickými skupinami, rasami a stavy ztrácejí svou starou neprostupnost. Zvýšená prostorová mobilita překonala teritoriální omezenost výběru partnera. Všechny tyto klasické determinanty výběru pozbývají na váze. Velmi resistantní je však homogamie třídní. Neprostupné bariéry samozřejmě i zde zmizely a pojem *mesalliance* ztratil smysl. Jak přestává být klíčem k sociálnímu postavení zděděný ekonomický kapitál a vyšší stupně vzdělání se otevírají všem, zvyšuje se i třídní heterogamie. Se stoupajícími nároky na výkon u vyšších stupňů vzdělání vynořuje se však homogamie nová, v kognitivních třídách, jež v sobě nese latentně možnost opakného pohybu od otevřené společnosti, neb inteligence je značně dědičná (srv. kap. 4.).

Soudobá česká společnost, s třídní strukturou po léta deformovanou a mystifikovanou, je i z tohoto ohledu krajně neprůhledná. První sociologické studie k tomuto tématu u nás přinesla **Klára Vlachová [1996]**.

5.2. Sex, láska a jiné poměry mezi pohlavími

Celý až dosud presentovaný pohled na vytváření lidských párů vychází ze zamlčeného předpokladu, že výběrové párování je ve společnostech našeho kulturního okruhu orientováno k manželství a ke vzniku rodiny. Tento předpoklad však neplatil nikdy úplně a ve druhé polovině našeho století začíná platit méně a méně. Pro sociologii rodiny je samozřejmě nejzajímavější konstituce lidského páru jako reprodukční jednotky, tedy jako základu domácnosti a rodiny. Je tomu zřejmě tak i z hlediska zúčastněných, jak lze soudit z toho, že v dosud žijících kohortách, které už uzavřely reprodukční proces, jen naprosto marginální skupina mužů i žen prožila svá plodná léta, aniž založila v jisté fázi životního cyklu párový vztah jako reprodukční jednotku,¹⁴

¹³ S výjimkou sňatků Židů s nežidy, které zůstaly v Rakousku zakázány až do jeho rozpadu; povolil je až nový československý rodinný zákon z roku 1919.

¹⁴ Podíl celoživotně bezdětných klesl v 50. a 60. letech až k fyziologické hranici 5 % jak v ČR, tak v USA.

a s možnou výjimkou Skandinávie to byla vesměs rodina legálně registrovaná jako manželství otce a matky. Před tím, po tom a ve vzrůstající míře také vedle toho však zúčastnění věnovali významnou část svého životního potenciálu výběrovému párování, jež nemělo ani za svůj vzdálený cíl založení rodiny, nýbrž emocionální a sexuální uspokojení.

Láska se v naší kultuře plně emancipovala jako autonomní instituce už v romantickém devatenáctém století (ponecháme-li stranou středověk, kdy to byl asi přece jen spíše luxus pro elitu), sex za ni následuje počínaje sedmdesátými lety našeho století. Lidé mají s druhým pohlavím nejrůznější kulturně vzorované druhy poměrů,¹⁵ a tato skutečnost je sociálně tak významná, že sociologie ji nemůže trvale přehlížet.

5.2.1. Sex – empirický výzkum sociálně determinované variability

Sex považovali sociologové dlouho za příliš chytlavé téma, než aby bylo moudré otevřít mu dveře do jejich vědy. Lekce ze smutných konců mudrování o divošských sexuálních praktikách u spekulativní sociologie rodiny z konce devatenáctého století (jež mají samozřejmě pokleslejší a pokleslejší epigony dodnes) také odrazovala od studia tohoto základního lidského chování: empirickému pozorování se zdálo nedostupné a ke spekulacím se už nikdy nechtěl nechat strhnout.

Základní průlom znamenalo dílo **Alfreda C. Kinseyho**, jenž otevřel okno do nového sociálního prostoru, když v roce 1948 publikoval se spolupracovníky **Wardellem B. Pomeroyem** a **Clyde E. Martinovou** knihu *Sexuální chování lidského samce* (*Sexual Behaviour in Human Male* [1948]). Kinsey nebyl sociolog a na jeho knize je to vidět. Je založena na empirickém výzkumu ohromného vzorku několika desítek tisíc dospělých Američanů – který byl získán samovýbětem! U takto citlivého tématu mohou být výsledky po právu zpochybněny, pokud si činí nárok na výpověď zástupnou pro celou populaci – a to si Kinsey činil.

Základním motivem všeobecně ostré kritiky nebyla ovšem metodologie, ale morální rozhořčení konservativní Ameriky. Kinsey však citlivě vystihl, že druhá světová válka prolomila tabu mlčení o sexu, jež je-

ho kritici vlastně hájili, pokračoval ve svých výzkumnech a po pěti letech vydal další studii, tentokrát o ženské sexualitě. Monografie *Sexuální chování lidské samice* (*Sexual Behaviour in Human Female* [1953]) už byla skutečně diskutována v odbornějším kontextu, ac se týkala empirického studia ctnosti žen, což byla oblast, kterou Kinsey moudře v prvním kroku jako příliš pohoršlivou pomínil.

Kinseyho práce znamenala pro sociologii přínos ve dvojnásobném smyslu: jednak učinila průlom do předstuku, že na některé věci se nelze při sociologickém výzkumu ptát, protože bychom urazili respondenta. Tím, že shromáždil od tak velkého množství Američanů výpověď nejenom o frekvenci jejich souloží, ale i o jejich sexuálních praktikách a orientacích, včetně těch, jež byly v té době nejen totálně tabuisované, ale jež byly i v právu řady amerických států klasifikovány jako zločinné a trestné, dokázal, že nejen ptát se, ale i získat odpověď lze prakticky na cokoli, je-li otázka správně položena.

Kinsey byl ovšem ještě přesvědčen, že s otázkami na sexuální praktiky se nelze obracet než na dobrovolníky, kteří projeví ochotu o svých intimitách vypovídat, a to že vylučuje reprezentativní vzorek založený na náhodném výběru; ve své době měl asi pravdu. Pro sociologické poznání sexualitý jako kulturního fenoménu není ale podstatná reliabilita a reprezentativita průměrů výskytu a frekvence jednotlivých sexuálních praktik, ale sociální determinace jejich variability.

A v tom je druhý, zásadní Kinseyho přínos: sebraná data třídil důsledně podle vzdělání, nábožensví, etnicity a věku respondentů. Etabloval tím empirickou sociologii pevně v dosud prázdňem prostoru mezi studiem sexu jako biologické výbavy člověka a morálními úvahami filosofující etiky.

Po jeho průkopnickém kroku se ovšem – s výjimkou zevrubné kritiky reprezentativity jeho výpovědi – dlouho nikdo nepokusil o posílení překonání jeho limitů. V USA i jinde se otevřely dveře pro sociologické výzkumy na omezených vzorcích úzce definovaných subpopulací (zejména vysokoškolsí studenti se stali takovou opakovaně analyzovanou skupinou) a ty výzkumy, které usilovaly o reprezentaci celé populace, omezovaly se na užší škálu sexuálního chování. Systématickou, teoreticky podloženou práci na tomto poli vykonal zejména **Ira L. Reiss** [1967, 1986, 1990].

Až teprve hrozba AIDS otevřela zdroje pro financování výzkumů rozsahem obdobných pionýrské práci Kinseyové. V první polovině devadesátých let proběhla vlna výzkumů: ve Francii [Spira et al. 1993],

¹⁵ Vynořující se institucionalisaci reflektuje jazyk posumm od *být v poměru k někomu k míti s někým poměr*.

ve Velké Británii [Wellings et al. 1994], v Dánsku [Melbye a Biggar 1992], ve Finsku [Kontula a Haavio-Mannila 1993] i v Holandsku [Sandfort et al. 1991] mají dnes už sociologicky znepováváno sexuální chování svých populací. Pro Spojené státy velký reprezentativní výzkum sexuality organizoval **Eduard O. Landmann**. Výsledky publikoval v knize *Sociální organizace sexuality: Sexuální praktiky ve Spojených státech* (The Social Organisation of Sexuality: Sexual Practices in the United States) [Landman et al. 1994], jež překonává klasickou Kinseyho práci v reprezentativitě, metodologii i v teoretickém zakončení, nezůstává jí však nic dlužna ani v aspiraci na zevrubný a úplný popis sexuálního chování v celé americké populaci.

O českém sexuálním chování máme informací z **Burešová a kol. [1987]**, **Goldberg a kol. [1994]**, **Kraus a kol. [1996a, 1996b]**, **Weiss a Zvěřina [1994, 1998]**, **Weiss a kol. [1996]**.

5.2.2. *Měníci se kulturní vzorce a sexuální revoluce*

Druhým argumentem pro sociální podminěnost lidského sexuálního chování je vedle jeho třídění, etnické a nábožensky podminěné variability i jeho historická proměnlivost. Jak se v historii proslavovala proti historii královských dekrétů a politických konfliktů historie žitého světa a jak se etablovala historická demografie, shromazďovalo se více a více důkazů o historickém vývoji kulturních vzorců sexuálního chování.

Cambriďgeská škola historické demografie [Laslett 1972, 1977] pozoruje v historii a předpokládá i v dalším vývoji cyklické opakování vln vyšší a nižší sexuální permisivivity. Širší oporu však získal názor, že v proměnlivých vzorcích sexuálního chování v naší civilizaci lze vysledovat jednosměrný vývoj k vyšší permisivitě. Není to ovšem vývoj plynulý – vyznačuje se nerovnoměrnou dynamikou a můžeme v něm rozeznat několik „sexuálních revolucí“.

Pomineme-li neolitickou revoluci, jež podle názoru sociobiologie znamenala i zásadní zlom v reprodukčním chování druhu *Homo sapiens* a zejména zákazem incestu nás vytrhla z původní snad neomezené permisivivity, legitimní vzorce našeho současného sexuálního chování jsou zřejmě výsledkem tří výrazných sexuálních revolucí.

První revoluce, svou hloubkou a rozsahem pro nás nesrovnatelně nejvýznamnější, založila vlastně jednotný kulturní vzorec evropského

sexuálního chování. Prošla Evropou v průběhu prvního tisíciletí našeho letopočtu a je spojena s šířením křesťanství. Výrazně modifikovala jak staré antické mravy (zejména poměr k homosexualitě a podobu lásky manželské (srv. např. [Foucault 1984]), tak judaistické tradice rozšířené patriarchální rodiny, i divošské sexuální praktiky asijských kmenů osídlijících Evropu v průběhu stěhování národů, a nakonec okolo přelomu prvního tisíciletí našeho letopočtu i kmenové zvyky Slovanů na našem území.

Sjednotila toto velmi různorodé kulturní dědictví na společném půdorysu přísné monogamie párové rodiny s tabuisovaným incestem, tabuisovanou homosexualitou a s ostře rozlišenou legitimití a nelegitimití reprodukci. Postupně prosadila úplný monopol manželství na sex a nerozlučitelnost svazku manželského, i když vždy realističky tolerovala nelegitimní instituci nevěry, zejména u mužů a u nižších společenských vrstev, pokud byla realizována v prostituci. Všeobecně kladla důraz na pohlavní zdrženlivost a adorovala panenství. Církev se přitom zhodnocením celibátu emancipovala postupně od státu jako systému vládnoucích rodin a rozvinula se v jemu rovnoprávnou politickou i ekonomickou moc s rozhodujícím vlivem při kontrole sexuálního chování. Někdy v jedenáctém století se rozhodla sociálně tabuisovat sexuální chování a asociovala sex s hříchem (**Duby [1997]**).

Další sexuální revoluce v naší historii nedosahují tuto křesťanskou revoluci sexuálního mravů svou hloubkou, rozsahem ani historickým významem, ale přelomová změna mezi tradicí a moderní evropskou společností je i z tohoto aspektu nepřehlédnutelná. V každém případě lze rozlišit v dalším vývoji dva další výrazné prahy. Obě následující evropské sexuální revoluce principiálně respektují monogamickou párovou rodinu jako základní reprodukční instituci, mění však postoje k sexu, zejména mimomanželskému. Historická demografie to dokládá i na počtech mimomanželských počtů a na sezónních rozdílech manželských a mimomanželských počtů. Obě revoluce také znamenají zásadní změnu ve výběru partnera pro založení domácnosti i rodiny a ve sňubním chování.

Druhou sexuální revoluci z přelomu druhé poloviny 16. století indikuje nová otevřenost, hédonismus a vysoké hodnocení sexuality (jež našlo výraz zejména v renesančním umění) i výrazné zvýšení počtu nemanželských porodů s vrcholem okolo roku 1590. Sociální reakce na toto uvolnění znamenala několik století trávající ústup před soustředěným naporem jeho kritiků, formulovaným v protestantských

zemích v puritanismu a na našem území v rekatolisaci. Obnoveny přis-
ný monopol manželství na sex začal znovu prolamovat od přelomu 18.
a 19. století nový koncept romantické lásky, aklamující zejména prá-
vo na vlastní volbu při uzavírání manželství, a nové myšlenky ženské
emancipace, jež usilovaly zejména o zrušení dvojí sexuální morálky
pro muže a pro ženy.

Tento vývoj vyvrcholil **třetí**, zatím poslední **sexuální revolucí** z še-
desátých a sedmdesátých let našeho století. Vedle řady sociálních de-
terminant, z nichž stojí za zmínku především postup sekularisace,
vzrůst úrovně sociálního zabezpečení a životní úrovně i zvýšení vzdě-
láni žen a jejich ekonomická nezávislost, odstartovaly ji především no-
vé, nebyvale účinné a všeobecně dostupné antikoncepční prostředky
(hormonální tablety a nitroděložní tělísko). Tato sexuální revoluce od-
mlkla už radikálně a otevřeně monopol manželství na sex, emancipo-
vala sex nejen od reprodukce, ale i od romantické lásky, a učinila ho
plně legitimním samostatným zdrojem slasti a novou oporou lidské
identity: sex se stal pro mnohé v sekularisované společnosti novým
náboženstvím. A nebyla to revoluce povýřce mužská, jako byly ty
předchozí. Feminismus aklamoval právo ženy na autonomní rozhod-
vání o vlastním těle, svobodný výběr partnera pro orgasmus a auto-
nomní rozhodování o mateřství včetně volného přístupu k umělému
přerušení těhotenství. Další vývoj přinesl s sebou experimentování
s novými formami sexuálních vztahů, z nichž na významu trvale na-
bylo zejména soužití nesezdaných, i výštelky s malým výskytem
a velkou publicitou (skupinové manželství, skupinový sex, výměny
partnerů...), ale také legitimaci homosexuality, vzestup podílu dětí na-
rozených mimo manželství a konec jejich nelegitimity, i historicky je-
dinečný pokles porodnosti pod míru prosté reprodukce ve většině prů-
myslově vyspělých zemí.

I tato revoluce měla a má své radikály a umírněné. Na našem úze-
mí probíhala v umírněných variantách a omezeně artikulovaná; po po-
litickém převratu v roce 1989 vstoupila k nám už jen její nejpokleslejší
část v podobě sexuálního průmyslu. Existuje obecná shoda, že tato
sexuální revoluce se už obrátila na ústup, zproblematizovaná zejména
výskytem AIDS. Jako všechny revoluce, i tato dala vzniknout restau-
raci v podobě novokonzervativního přístupu k sexu (srv. výzkum
sexuality teenagerů na konci devadesátých let [**Sexualita 1999**]), po
ústupu z východních radikálních pozic však zanechala po sobě v naší
kultuře i nevratné změny v identitě, postojích i v sexuálním chování.

5.2.3. Láaska

Zhledem k individuálně přitažlivé iluzi o jedinečnosti každé lásky
a faktu obtížné empirické identifikace lásky vyhybala se sociologie
dlouho užívání tohoto termínu: v tradici comteovské pozitivní vědy
patřila láska k mimovědeckým skutečnostem. Až **Georg Simmel** tím,
že položil základy k interpretativní mikrosociologii a začal se věnovat
i analýze relativně nestandardizovaných sociálních situací, mohl do
okruhu své pozornosti zahrnout i jevy tak subtilní, jako je dynamika
lásky, aniž by psychologoval. V zásadě ovšem chápe lásku spíše ja-
ko kapacitu nežli jako vztah:

*„Dá se říci, že láska je dynamikon, vždy pramenící z vnitřní soběstačnosti. Ač
její transformace z latentního do aktuálního stavu vyžaduje zajištění externí ob-
jekti, v přisněm slova smyslu nemůže být vzbuzena zevnějšku. Bud' psyché je
obdárěno láskou jako konečnou skutečností, anebo jí prostě obdárěno není.
Nemůžeme hledat za láskou žádný druh externího anebo interního motivační-
ho faktoru, jenž by znamenal více než její náhodnou příčinu. To je ten hlavní
důvod, proč je zcela nesmyslné hledat nějakou legitimaci bázi pro lásku.“*
[Simmel 1921, cit. dle Simmel, 1984:162-163].

Ač Simmel není slepý k sexuálnímu aspektu heterosexuální lásky,
soudí, že krátké spojení mezi sexem a láskou může psychologie dělat,
jen pokud by „*upadla do rukou režnických tovaryšů*“. Uznává, že v rea-
litaci je láska vždy subjekt-objektový vztah, jeho pojetí lásky jako ka-
pacitý mu však umožňuje převést na společného jmenovatele tak odliš-
né jevy označované slovem láska, jako je křesťanská láska k bližnímu
a k Bohu i zničující vášně k osobě opačného anebo i stejného pohlaví.
Simmel věnoval jeden ze svých esejů i tak subtilnímu fenoménu, jako
je *fliirt* (Die Koketterie [1923]). Vykládá ho jako demonstrovanou am-
bivalenci lásky nabízené a odmítané: licitací se při něm rafinované zvy-
šuje hodnota lásky. Daleko předběhla dobu jeho časopisecká úvaha *Ro-
le peněz ve vztahu mezi pohlavími* (Die Rolle des Geldes in den Bezie-
hungen der Geschlechter [1898]), později přepracovaná jako kapitola 5
jeho klíčového díla *Filosofie peněz* (Philosophie des Geldes [1900]).

Simmelův podnět ovšem dlouho nenašel pokračovatele. Positivistické
paradigma postupně nabývalo v sociologii dominujícího víru a z je-
ho perspektivy tu nebylo čím se zabývat. Až zpětná vlna od konce šede-
sátých let vrátila lásku sociologii zpět jako legitimní předmět vědecké-

ho zájmu. Mezi významnějšími mezníky na této cestě k novému doce-
nění lásky jako významného sociálního fenoménu lze jmenovat zejmé-
na dílo Foucaulova a Luhmannova. **Michel Foucault** zavedl pojem lás-
ky v kontextu s komplementárními pojmy moci, rozumu a sexu jako vý-
znamný prvek do analýz historicity struktur sociálního diskursu zejmé-
na v monumentálním třísvazkovém díle *Historie sexuality* (Le soci de-
soi [1984]). **Niklas Luhmann** pak už v postmodernistické analýze soci-
ální kodifikace lidských vztahů využívá podnětů moderních informač-
ních teorií, strukturalismu a evolučních teorií a věnuje lásce monogra-
fickou pozornost v knize *Láska jako vášně: kodifikace intimitity* (Liebe
als Passion: Zur Codierung von Intimität [1986]). **Anthony Giddens**
pak, zkoumající transformace identity v kontextu moderny, věnuje pro-
měnám lásky a sexuality v moderních společnostech monografickou
práci *Transformace intimitity* (The Transformation of Intimacy [1992])
a **Ulrich Beck** spolu se svou ženou **Elisabeth Beckovou-Gernsheimo-
vou** zahrnuje transformaci mlhostných vztahů na sklonku moderní doby
do své koncepce rizikové společnosti v knize *Docela obyčejný chaos
lásky* (Das ganz normale Chaos der Liebe [1990]).

Z marginální pozice ostýchavě obcházených témat dostaly se intim-
ní vztahy, sexualita a láska náhle mezi nejfrekventovanější témata so-
ciologie devadesátých let. I empirická sociologie vrší studie o nejruz-
nějších parciálních jevech, jako je měnění se povaha mlhostných schů-
zek, vliv mediální prezentace na prožívání sexu a lásky, mlhostná afé-
ra heterosexuální i homosexuální, nevěra, zálety... Nejsignifikantnější
ovšem je posun této problematiky směrem k těžišti nejobecnější socio-
logické teorie společnosti. Jako by si sociologie uvědomila, že ohrom-
ná destruktivní síla ekonomických a sociálních mechanismů, uvizlých
ve smyčce posilující se zpětné vazby imperativu ekonomického růstu,
začíná se prolamovat k nejpochvěji chráněnému jádru lidské intimity,
bořící kulturní valy staletých sexuálních tabu s důsledky, jež nikdo ne-
dokáže předvídat.

Šestá kapitola

RODIČE, DÍTĚ A SOCIALISACE V RODINĚ

V přehledu teorii a teoretických perspektiv v sociologii rodiny (ka-
pitola 3) pominuli jsme to, co je v mnoha přehledech označováno ja-
ko *vývojová teorie rodiny* (family development theory); při bližším
pohledu se nám jeví větší síla tohoto přístupu spíše v organizaci pozo-
rování a pokusů o vysvětlení rodinného života než ve vlastní vysvět-
lující, tedy teoretické schopnosti. Od zakladatelské práce **Evelyna Du-
valla** *Život rodiny* (Family Development [1957]) je však sociologické
teorii rodiny jasno, že vývoj rodiny v čase je uspořádán v rozlišitel-
ných fázích, mezi nimiž existují *přechody* (transitions), a že tato vnitř-
ní vývojová struktura rodiny je relativně autonomní: nesleduje mecha-
nický kalendářní, ale ani biologický čas (rodíčovská fáze se může žer-
ně biologicky otevřít buď v patnácti, nebo i ve čtyřiceti letech, a soci-
álně do konce života).

Ač období aktivního rodičovství zaujímá jen dvě anebo tři z vše-
obecně rozlišovaných sedmi či osmi fází vývojového cyklu rodiny, od
narození prvního dítěte zůstává rodičovství organizačním principem
životního cyklu rodiny. Jak poznamenala Alice Rossi, nikdy se nestá-
váme „ex-rodiči“, dokonce i ty fáze rodinného cyklu, které mu před-
cházejí, jsou k rodičovství latentně vztaženy.

Až do sedmdesátých let zůstávala sama instituce rodičovství socio-
logii víceméně skryta jako samozřejmé pozadí ostatních problema-
tičtějších aspektů rodinného života. Jako speciální předmět zájmu se
i dětství a dospívání považovalo spíše za doménu vývojových psycho-
logů. Otázky, které otevřelo feministické hnutí a radikální kritická so-
ciologie, a také statistiky, které přinesly zprávu, že v sedmdesátých le-
tech poprvé v historii naši civilizace poklesla – s výjimkou válek, epi-
demii lepry, moru či cholery a velkých ekonomických krizí – porod-
nost pod reprodukční míru, situaci zcela obrátily. Se ztrátou samozřej-
mosti stalo se rodičovství zajímavé, stejně jako čistý vzduch a pitná
voda. Není náhoda, že se tak stalo současně.